

૨૯૩૬

રાજમિત્ર નાટક.

આ સુંદર ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્ય
પદ્યાત્મક રચીને

શ્રીકૃષ્ણભાંડવીના રહેવાશી

હાં ભીમભ રવભ મહાજનીએ

પ્રસિદ્ધ કીધા.

મુંબઈ,

સ્વદેશપ્રકાશ છાપખાનામાં છપાવ્યો.

સંવત ૧૯૪૩. સને ૧૯૮૭.

કિંમત ૧૦ આના.

આ ગ્રંથ સન ૧૯૬૭ ના ૨૫ માં આઠ પ્રમાણે
રજીસ્ટર કરાવ્યો છે.

॥ શ્રી ॥

રાજમિત્ર નાટક.

મંગલાચરણ.

શાર્દૂલવિક્રિડિતછંદ.

યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર રુદ્ર મરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃસ્તૈવ

વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ ગાયન્તિ યં સામગાઃ ॥

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્રતેનમનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો;

યસ્યાંતં ન વિદુઃસુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈનમઃ ॥

અર્થ.

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈન્દ્ર, શંકર અને વાયુ આદિ દેવો મનોહર છંદવાળાં સ્તોત્રોત્તી જેની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદના જ્ઞાનવાળા મુનિશ્વરો પદ, ક્રમ, ઉપનિષદ આદિ અંગોએ સહિત ઉત્તમ વેદોત્તી સંહોદિત જેને ગાય છે, દૃઢાસન ઠરીને ધ્યાનમાં બેઠેલા અને તેજ પરમાત્મા નિરંતર જેમાં રમણ કરે છે એવા મનથી, યોગીજનો જેને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, દેવના અને રાક્ષસના અનેક ગણો, જેનો કિંચિત્ પણ પાર જાણુતા નથી એવા તે અનાદિ પરમાત્માને, હું નમસ્કાર કરું છું.

રાજમિત્ર નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સુત્રધાર, નટી અને વિદુષક.

સુત્રધાર--

અનુપ્રસ્તંભ.

મૃકં કરોતિ વાત્તાલં પંગું લંબયતે ગિરિમ્ ॥

ચત્ક્રુર્ષાં તમ હં વંદે પરમાનંદ માધવમ્ ॥

અર્થ.

જેની કૃપાથી મોટા એટલે વાણીવિનાશો મનુષ્ય વાચાડ
એટલે પડોતની પદવી વેળાવવાનું શક્તિવાન થાયછે, અને પંગુ
એટલે પગવિનાશો મહાત્મ પરતને એકાધી જવાને સમર્થ થાયછે,
એવા પરમ આનંદરૂપ માધવને હું નમન કરુંછું, એટ-
લુંજ નટી પણ હું અવિનાશી ઈશ્વર! આપની જે અગાધ સા-
મર્થતા અને અનંત શક્તિયો છે તે આ ભૂગોલ ઉપર વસનારા
કામપણ મહાત્મ પ્રાણીથી કળી શકાય તેવી નથી, હે પ્રભુ!
અનંતકાથી જ્ઞાતાંડ રચનાર, પાલન કરનાર અને તેમને ચલા-
વનાર પણ આપજ છો.

હે વિશ્વંભર! આપે જે આ જગતની અનેક પદાર્થો
સહિત રચના રચી છે તેને જનન મર્ણ્ય રૂપ શંકકથી કંટાળી

ગયેલો કોઈ પ્રાણી પણ જાણી શકવાને યોગ્ય નથી, એક
આકાશમાં ફેટલા નક્ષત્રો છે, પૃથ્વી ઉપર ફેટલા વૃક્ષો છે, પક્ષોને
ફેટલી શાખાઓ છે; અને ફેટલાં પત્ર, ફેટલા ફુલ, ફેટલા
ફલ છે; એટલુંજ નહી પણ એકબે પત્રમાં ફેટલી રેખા અને
એકમુક્તીરજમાં ફેટલા રજકણો છે તે કહેવાને કોઈ પ્રાણી
શક્તિવાન જાણતો નથી, હે સમર્થ! આ સંસારરૂપી અપાર
સાગરમાં હું એક પશુથી પણ નકામો અને અજ્ઞાન મનુષ્ય છું.
તેથી આ ક્ષણ પછી શું થવાનું છે, તે હું જાણી શકતો નથી.
મારી આંખો અને કાનથી છોટે શા શા બનાવા બનેછે, તે પણ હું
સમજતાને અસમર્થ છું. હે પ્રભુ! પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ આદિ અજ્ઞાન
પ્રાણીઓ મર્યા પછી પણ કામમાં આવેછે જેમ કોઈનાં અંધ,
કોઈનાં શિંગડાં, કોઈના કેશ, કોઈના નખ, કોઈના ભાટકાં, કોઈના
કાટ, કોઈનાં પત્ર, કોઈનાં મૂળ, કોઈની ભસ્મ પરંતુ મનુષ્યો
કોઈ પણ ઉપયોગનાં નથી; માટે હું કોઈ બિશાત નથી. અને
આપના સામર્થ્યનો પાર નથી, મનુષ્યોથી જે કોઈ સારાં કામ
ધાયછે તે કેવળ આપનીજ કૃપા છે, માટે હે સન્નિધાનદા!
હે પુણ્યસ્વરૂપ! આપના જગતપાવન પરમપૂજ્ય ચરણકમલ
વિષે મારો દંડવત નમસ્કાર છે.

(ભાવચ્છુ કરી રહ્યા પછે ગાય છે.)

દુશ્વર પ્રાર્થના.

હિંદુસ્થાની ભાષામાં.

ધ્રુપદ ચોતાલ.

રાગ કલ્યાણ.

આનંદસિંધુ દીનદયાલ દીનબંધુ-ટેક.

વિશ્વકરણ વિશ્વભરણ પરમપુરૂષ પરમધર્મ

વિશ્વરૂપ વિશ્વનાથ પ્રથમ પાદ વંદો, આનંદ. ૧

તેરી તો ગત અગાધ સુર નર મુની શેષ ગાત

કાઝાં તે કથી ન જાત, કરત કોટી છંદો.

નિરંજન નિરાકાર, નારાયણ નિર્વિકાર

સદૃશ્ય સઆકાર, તોરે ચરણ વંદો. આનંદ. ૨

વસંતતિલકા છંદ.

ચિત્તોહરા યુવતયઃસુજના નુકૂલઃ ।

સદ્બંધવા પ્રણૈતા નિપુણા શ્રમૃત્યાઃ ॥

ગર્જતિ દંતિ નિવહા તરલા તુરંગાઃ ।

સન્મીલયો નૈયમયો નૈહિ કિંચિદસ્તિઃ ॥

અર્થ.

નવા જોખનવાળી સ્ત્રીઓ હાવભાવથી ચિત્તને હસી લે એવી છે, સારા મનુષ્યો અનુકૂલ છે, નામ સ્વભાવવાળા ભાઈઓ પણ છે, નોકર ચાકરો નીપુણ છે, આંગણમાં હાથીની ગર્જનાઓ અને ઘોડા નાચ પણ કરે છે પરંતુ આંખો મીચાયા પછી એ-માંતું કાંઈ દેખવામાં આવતું નથી.

૫૬.

હિંદુસ્થાની ભાષામાં.

રાગ આશા ત્રિતાલ.

(મે જોગી જસ ગાયા બાલા મેં જોગી જસ ગાયા—એ રાગ.)
 સમજત નહી સમજાયા, મુરખ મન સમજત નહી સમજાયા ટેક
 તુંતો ઉલટ ઉલટ ઉરજાયા, મુરખ મન સમજત ૧
 જુડી કાયા જુડી માયા, જુડા જોખન આયા,
 સુખ સંપત સંતતી દારા વિત, જુડા સપ્તા પાયા, મુરખ. ૨
 મેં સ્વપ્નેમેં રાજ ભયારી, બહોત ગુમાન ભરાયા,
 આજે પીછે કછુ ન બિચારા, આખરકું પસતાયા, મુરખ. ૩
 સ્વપ્નેમેં એક સુંદરી દેખી, ત્રીનસું સ્નેહ લગાયા,
 આંખ ખુલી તબ કછુ નહી દેખા, ફેકટે ભર્મ ગમાયા, મુરખ. ૪
 સ્વપ્નેમેં શ્રીમંત ભયારી, બહુત ખજાના જમાયા,
 કોડી એક રહી નહી કરમેં, નહી ખરચા નહી ખાયા, મુરખ. ૫
 (ગાઇ રહ્યા પછી નટીને બોલાવેછે.)

હે મારી પ્રાણપ્રિયા! શૃંગાર સજનાં તમેને આજ આટલો
 વિલંબ કેમ થય?

નટી—(પ્રવેશ કરીને) પ્રાણનાથ ! હું હાજર છું. આપની શી
 આજા છે ?

સૂત્રધાર—આ આર્યદેશના મોહોટા મોહોટા, રાજકુમારો અને
 રાજમાન્ય રાજશ્રી સદ્ગૃહસ્થો કુટુંબસદ્વર્તમાન પોતાની
 પતિવ્રતા સ્ત્રીયો સહિત પશ્ચિમીસતી અને અન્વતરાશુ

ધર્મરાજનો પવિત્ર નાટક જોવાને આજ એકાગ્ર અંતઃ-
કરણથી સભારથાતમાં બિરાજ્યાં છે.

નટ્ટી—તે શું ?

સૂત્રધાર—તેમનાં નિરક્ષણ કરવાની ઉલ્કંઠાવાળાં નિર્મલ મન-
રંજન થાય અને બાધ આપે એવું કાંઈ ઉત્તમ ગાયન કરો.

નટ્ટી—(નમસ્કાર કરીને) પ્રાણનાથ! જેવી આજ્ઞા; આરે તરફ
પ્રખ્યાતી વધાવીને ગાયન કરેછે.

હિંદુત્યાની માધામાં.

રાગ આશા.

ત્રિતાળ.

ગુમાની કાયકો મુખ મલ કાવે, બીજ બોવે સોઈ ફલ પાવે,
ગુમાની કાયકો, રેક. ૧

કાયકોં અની ઉત્તમ આંખે, કાક નિંબોરી આંખે,
મતકકો શીલે કાવ નિરંતર, આતક છુંદલી પાવે,

ગુમાની કાયકો, ૨

પલિલે દીયા સોઈ અખ પાયા, તામે કલ અતરાબે
અખ કર લેં આગું કે તાઈ, ઓસર લાથ ન આવે, ગુમાની. ૩

કરની જૈસી પાર ઉતરની, બેદ પુરાનન આવે,
તાતે તું તેરે તૈં હર લેં, ભીમા ક્યા સમગ્નવે, ગુમાની કાયકો. ૪

સૂત્રધાર—(સભા તરફ જોઈને) અહો! રવાતીનક્ષત્રના વારિથી
ઉત્પન્ન થએલા મોતીના કણ જેવા સ્વેદ બિંદુઓથી છવા-
યલા શરદઋતુના સંપૂર્ણચંદ્ર જેવા સુશોભિત નટ્ટીના વદ-
નમાંથી નીકળતા ઝડ ઝમક સ્વર ભેદવાળા મધુર સ્વરથી
તથા હ્રવ ભાવ કલા કુતુહલથી સભામાં વિરાજેલા સદ્ગુણ-

સ્થાનાં મુખ કમલ જેવાં પ્રફુલ્લ થઈ રહ્યાં છે, પરંતુ મારી પ્રિયાનું મુખાવિન્દ જાણુ કેમ જણાય છે વાં! (મનમાં આશ્ચર્ય પામીને) અરે! આનિ તો આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં (સંભળાય તેમ) રે પ્રિયા! આવા આનંદના સમયમાં એકાએક શોકાતુર થઈ જવાનું કારણ શું ?

નદી—(લજ્જાકિત થઈને પોતાના વદનને તથા નેત્રને લુછીને) પ્રાણનાથ! કાંઈ નહીં; એનો સંજ્ઞાજ્ઞ, સ્ત્રીયોનો જનની રવભાવ એવોજ હોય છે.

સૂત્રધાર—કારણ શિવાય કાર્ય ન હોય, માટે જે હોય તે કાર્ય! કેમકે પોતાના પત્ની પાસે ખરી વાત કરવી એ પત્નીત્વા સ્ત્રીયોનો ધર્મ છે.

નદી—પ્રાણનાથ, કાર્ય અતો કારણ પુછવાનો આ સમય નથી; કેમકે આ સમયમાં તો આપણે જે કામ બજાવવાનું માથે લીધું છે તે છેવટ સુધી બજાવવું જોઈએ; કહ્યું છે કે—

વસંતતિલકાછંદ.

પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિલ્લમ્ભેન નીચૈઃ ।

પ્રારમ્ભ્ય વિલ્લવિહતા વિરમંતિ મધ્યાઃ ॥

વિદ્નેઃ સહસ્રગુણિતૈ રપિ હન્યમાનાઃ । .

પ્રારબ્ધ મુક્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥

અર્થ.

વિદ્વાના બચથી જે કાર્યનો આરંભ કરતા નથી તે નીચ મનુષ્ય છે તેમજ જે કાર્યને આરંભી વચમાંથી છાડી દે છે તે મધ્યમ છે, પરંતુ સૈકંદો વિદ્વા આવે તેને દુર કરી જે આરંભેલા કામનો પાર પામે છે તે ઉત્તમ મનુષ્ય છે,

સૂત્રધાર—પ્રિયા! ઉત્તમ મનુષ્ય માટે તમે કહો છો તેમજ છે;
પણ મનમાંથી ખતરો ન નીકળે ત્યાં સુધી આરંભેલું કાર્ય
બરાબર બગ્ગવી સકાતું નથી.

નટી—જો વાત તમારા હૃદયમાં ચડી તેનો અંત લેવો, સ્વા-
મીનાથ! તમારો આવો સ્વભાવ ક્યાંથી? વાતમાં ખીસાદ
કાંઈ નથી; મને તો પેલા જાભેખની વાત સહેજે યાદ
આવી ગઈ.

સૂત્રધાર—તે વાત શી હતી ?

વિદુષક—(વચમાં આવીને) તારું કર્મ, ખબર નથી? એ કદાચીની.

સૂત્રધાર—(ચુસ્ત થઈને) વિદુષક! આવો જોડ જોવડો વચો
પણ તને સહ્યતાનું બોલવું તો આવડતુંજ નહીં.

વિદુષક—(હસીને) સહ્યતાનું બોલવું નટી પાસેથી સાંભળી
રાતું કહાડજો; (એમ કહી બાજુ ઉપર જાયછે.)

નટી—મુઆ વિદુષકને એવા ટોળવાળા વચનોથી બોલવાની
ટેવ છે પણ એનું કહેવું ખરૂં છે, કારણ કેયો કીચડ જપ તપ
અને કાવા દાવા કરાવે છે.

સૂત્રધાર—તે શા સારું ?

નટી—મેં સાંભળ્યું છે કે વળી. (તે) રાજ અજતશત્રુના
દેશમાં આવવાને ઇચ્છેછે.

સૂત્રધાર—(નિશાશા મુકીને) હાય, હાય, એક વખત તો
આવીને ઘણાય ઘોઠાળા વાળ્યા તોપણ એને સંતોષ ન
વળ્યો. શીવ, શીવ, શીવ, નકારું કર્મ કરનારા દુર્જન તો
દુર્જનજ, કેમકે તેમની પ્રકૃતિ તેવીજ હોયછે કહ્યું છે કે,—

દ્રુતવિલંબિત.

અકરુણત્વ મકારણ વિગ્રહઃ ।

ષરધનં પરયોષિતિ ચ સ્પ્રહા ॥

મુજન બંધુજને જ્વસહિષ્ણુતા ।

પ્રકૃતિ સિદ્ધ મિદં હિ દુરાત્મનાં ॥

અર્થ.

નિર્દયપણું. વગર કારણે કળ્યા, પરાયું ધન તથા પારકી
આયડીયો ક્ષેવાની ઇચ્છા. સારા લોક તથા સગાસંબંધી ઉપર
ઇર્ષ્યા. એ ખરાબ લક્ષણો સ્વભાવથીજ દુર્જન મનુષ્યોમાં હોયછે.

નટી—અહો, સ્વામીનાથ ! દુર્જનો એવાજ હોય છે શું ? એ
દ્રાઇ રીતે સજ્જન થાયજ નહી.

સૂત્રધાર—ના.

નટી—સ્વામીનાથ ! તમારું કહેવું ખરું છે, કેમકે મેં એક
પિદ્ધાનના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે મને હવડાંજ યાદ આવ્યું.

ઉપેદ્રવજ્ઞા.

કર્પૂરધૂલી રાચિતાલવાલઃ ।

કસ્તૂરિકા કુંકુમ લિપ્તદેહઃ ॥

મુવર્ણકુંભૈઃ પરિસિંચ્યમાનો ।

નિજં ગુણં મુંચ્ચતિ કિં પલાંડુ ॥

અર્થ.

કપુરનો ક્યારેય છે કસ્તૂરી કેશર આદિ સુગંધમય વસ્તુ-
ઓનું ખાતર છે, વળી સોનાના કુંભેકરી નિર્મલ જલથી

(સંચાલ છે, પરંતુ ચક્ષાંકુ (કાંદો) પોતાનો દુર્ગન્ધમય ગુણ મુકી દેશે શું ?

સુત્રધાર—પણ પેલા જોભેખની આયડીનું શું થયું ?

નટી—આયડી તો જનમમાં ગઈ, પણ ખીચારાનો બાળક છોકરે ભણ્યા ગણ્યા વિનાનો રહ્યો.

સુત્રધાર—એકદમ ચક્રી ખાઈ પડી જાય છે.

નટી—(તે જોઈને) અરરર ! આ શું ? કામણુ ટુમણુ તો તમનેજ આવી નહ્યાં શું ?

સુત્રધાર—(સુદ્ધિમાં આવી મનમાં વિચાર કરીને), હજી પણ આવા બનાવોથી દેશમાં વધારે ખરાબી થવાના સંભવો જણાય છે, માટે રાજ અગત્યશત્રુને ખચર નહીં હાથ તેથી તેની જાણમાં આવે એવો કાંઈ ઉપાય કરવો.

નટી—પ્રાણનાથ ! આપણાથી શો ઉપાય થઈ શકશે ? રાજ પાસે થણાય વિદાન અને પ્રવીણ મનુષ્યો એકા છે.

સુત્રધાર—ભલે બધાય હાથ, પણ આપણું કામ આપણેજ કરીશું.

નટી—આમીનાથ ! આપણું તો નાટક વિના ખીજું કામ નથી.

સુત્રધાર—હા એજ આપણી ભરપરાની રીત પ્રમાણે તેવા પ્રદારના નાટકો રચીને રાજ્યોને સમજાવવામાં આવે છે.

નટી—પ્રાણનાથ ! તે વાત ખરી છે, પણ રાજ પાસે તેના માણસોનો હજી પણ હાલો ચાલો હાથ તો આપણુ અપમાન થાય.

સૂત્રધાર—અપમાન થયું તો શું ? અને સન્માન થયું તો પણ શું ? કેમકે જગતનું સારું ઇચ્છનાર સમાન દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો માતાપમાનની ગરબ રાખતા નથી. કહ્યું છે કે,

શિખરિણી.

અહૌં વા હારે વા કુમુદશયને વા દૃષદિ વા
મળૌ વા લાષ્ટે વા ચલવતિરિપૌ વા મુહાદે વા
તૃણે વા સૌણે વા મમમમદ્દશો યાંતિ દિવશા
કદા પુણ્યેરણ્યે શિવ શિવ શિવેતિ પ્રલપતઃ ॥

અર્થ.

સર્પ વિષે અથવા કુલના દાર વિષે, કુલની શૈયા વિષે અથવા પાપાણની શીઘ્રાવિષે, મણીવિષે અથવા માટીવિષે, અલવાન શત્રુવિષે અથવા મિત્રવિષે, તૃણ (ઘાસ) વિષે, અથવા કામલ બિછાના વિષે, મારી સમાન દૃષ્ટિ યાઓ અને કાષ્ઠક પુણ્યારણ્યમાં (વનમાં) હે શિવ ! હે શિવ ! હે શિવ ! એવા ઉચ્ચાર કરતાં મારા દિવસો જાઓ.

નટી—સ્વામીનાથ ! એ વાત તો તમારી યથાર્થ છે. સત્જનન પુરુષ જે રાજા તે તો કાષ્ઠનો અપરાધ કરનાર નથી, જેમ ભૃગુશ્લોકે શ્રીવિષ્ણુને લાત મારી તોપણ તેના અપરાધ સામું નહીં જ્ઞેતાં પાદભિવંદન કરવા લાગ્યા. પણ તેના આશ્રયમાં રહેલા દુર્જન પુરુષોનો મને ભય છે, કહ્યું છે કે,

આર્યા.

રાવિ રષિ ન દહતિ યાદૃક્ તાદૃક્ દહતિ વાલુકાનિકરઃ
અન્યસ્યાહ્યભવપદો તીચ પ્રાયેણ દુઃસહોભવતિ ॥

અર્થ.

મહાન તીવ્ર એવો જે સૂર્ય તે જેટલો તાપ દેતો નથી, તે
ટલો તેનાથી જેને તાપરૂપી ગુણ મળેલો છે એવો જે વાલુકા
સમૂહ (રેતીનો ઢગલો) તાપ દેછે, તેમ ખીન્નથી અધીકાર પ્રાપ્ત
થએલો એવો જે નીચ પુરૂષ તે ઘણુંકરીને લોકોને ઘણો જીલમી
થઇ પડેછે.

સૂત્રધાર—નટી ! તે વાત તમારી ખરી છે પણ થાવા કાળ છે
તેતો થયુંજ પડ્યું છે.

નટી—હા, પ્રાણનાથ ! કાળ શીવાયે તો કોઇપણ મરતો નથી
કહ્યું છે કે,

ગુણમાળા છંદ.

કાળવિના ન મરે કદિ માનવિ સો હથિયારથિ ધાયલ હોયે ભલે,
પ્રાપ્ત કાળ થયે તૃણ કંઠકથી મરિ જાય જરી ન ઉપાયે મળે;
સાગરમાં ડુબતો ન મરે મરિ જાય જરીક તલાવડિ માલી પડી
ડૂંગરથી પડનાર બચે મરિ જાય પગે મળિ ઠોકરથી તે ઘડી

સૂત્રધાર તમે ધન્ય છો ! તમારા મુખમાંથી શું મનોર-
જન શબ્દો નીકળે છે; વાલવા તેમજ વળી મારા અભિ-
પ્રાયની પરીક્ષા કરનારી અને ખરેખર નિર્ભયપણાનું ઉપદેશ
કરનારી તમારા જેવી સ્ત્રીનો હું ઉપકાર માનું છું.

નટી પ્રાણનાથ ! માં કહેવું એમ નથી કે તમો કોઇથી
ત્રાસ પામીને પરમાર્થી કામ ન કરો, માં કહેવું તો એમ છે
કે જેને વાસ્તે આપણે ગુણ કરવા ધારીએછીએ તે ઘણી
જ્યારે ઉલટું સમજે ત્યારે આપણે કરવાનું શું કામ ?

સૂત્રધાર—પ્રિયા ! હું તમારી તે શંકા પણ ઠાળીશ, કહુંછે કે,

વંશસ્થછંદ.

સ કિં સ્ત્રિ સાધુ ન શાસ્તિ યો ધિપં ॥

હિતાન્ન યઃ સંશ્રણુતે સ કિંપ્રભુઃ ॥

સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વંત રતિ ॥

નૃપજ્વમાત્રેષુ ચ સર્વર્સપદઃ ॥

અર્થ.

રાજાને જે યોગ્ય સલાહ આપતા નથી તે મંત્રી દુષ્ટ કહેવાય. તેમજ જે રાજા પોતાના આસન્નનોનાં હિત-કારક વચનો સાંભળતો નથી તે રાજા પણ દુષ્ટ કહેવાય. એટલા માટે જે રાજાના રાજ્યમાં રાજા તથા મંત્રી એકબીજાને અનુદ્રૂળ હોય તેજ રાજાના રાજ્યમાં સર્વ સંપત્તિયો નિવાસ કરે છે.

નટી—સ્વામીનાથ, અહાહા ! શું તમારાં વચનો હિતોપયોગી છે પણ સમજવામાં આવે તોજ સદ્રૂળ.

શ્લોક.

યુક્તિયુક્ત મુપાદેયં વચનં બાલકાદ્દપિ ॥

અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્ય મપ્યુક્તં પદ્મજન્મના ॥

અર્થ.

યોગ્ય વચન એક બાળકનું પણ માન્ય કરવું, પરંતુ અ-યોગ્ય વાત કદી શ્રદ્ધા આવીને કહે, તોએ તેનો ત્યાગ કરવો.

સૂત્રધાર—જ્યારે આટલું કરતાં ના સમજે ત્યારે તો પછી બ-
નિખ્યનોગ વાંક સમજવા તો—

નટી—હીક ત્યારે હવે પોતાની મેળે જે હશે તે જણાઈ આવશે.

સૂત્રધાર—જ્યારે તાંતને છેડીએ ત્યારે સુર નીકળે અને સ્વર
નીકળે તો રાગ વરતાય.

નટી—તે વાત તો નિશ્ચય છે. હીક ત્યારે તમે પણ છેડો તાંતને
અનવો તંબુરે.

ગીતી.

સૂ૦—હગિયા રાગ પરગન, હાકર મહાગન કવિયો ને મહાં;

કહોકોને જઈ કહિયે, લઈએ જઈ કોતણી સરસ સદ્મા. ૧

નટી—વાલમ વાત ન કરિયે, વાત કર્યાથી અડુગ વિદ્ધ નહશે;

સૂ૦—ગોરી દિલની બોળી, ખાટો ખણુશે તેજ પ્રથમ પડશે. ૨

પડદામાં (મંદમંદ સ્વરથી ગાયન થતું સંભળાવા લાગ્યું.)

નટી—(પડદા બણી કાન દધને) વાલવાહ ! વનમાં કોકીલા
કેવા મનોહર વચનો બોલે છે ;

સૂત્રધાર—આતો કોઈ તરણુ સ્ત્રીઓનું ગાયન સંભળાય છે.

નટી—હા, હા, એતો પતિવ્રતા પદ્મની પોતાના સુંદર આગમાં
સખીજનસહિત ધ્રુવ વીણવા આવી હશે તે ગાતી હશે.

સૂત્રધાર—(મનમાં ખાત્રી કરીને) પ્રિયા ! એતો તમે કહો છો
તેજ છે, આલો ત્યારે આપણે ઘેર જઈને તે આપતનો વિચાર
કરીયે; (એમ કહી જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ પદ્મનીનો બગીચો.

પદ્મની, કેશર, કસ્તુર, અને દોશી પાછળથી ફેંચોકીચક
અને તેના શીપાદઓ.

(સર્વે મળી ગાય છે.)

રાગ ભૈરવ.

મોય પીયાબિન નિંદ ન આવે. મોય પીયાબિન નિંદ ન આવે. ટેક.
સુંતી લાગે શેજડીઆં મોઝે પીઆ બીન નિંદ ન આવે.

દાદુર મોર બપૈઆ બોલે, કાયલ શબ્દ સુનાવે;

રમગુમ રમગુમ મેકલા ભરસે, ચપલા શી ચમકાવે, મોય. ૧

ગુહુહુહુહુહુહુ આદલ ગરજે, શીતલ પવન સતાવે,

કાલી ઘટા ચહું દિશ ગુર આહ, હયરા અતી દુઃખ પાવે, મોય. ૨

થરરર થરરર કાયા કંપે, છતિયાં ધ્રક ધ્રક ધ્રક થરકે,

ખાન પાન માહે કષ્ટુ ન સોલાવે, તન બેબન કુરમાવે, મોય. ૩

પદ્મની—(ઊંઠો નિશ્વાસ નાખીને) હે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર !

તમારી માયાને ધન્ય છે; બેન ! મને તો કાયની સાથે વાત

ચીત કરવાનું કે કાંઈ સાંભળવાનું કશું પણ સુજતું નથી.

કાનમાંથી ચસકા નીકળે છે; જીવ ચક્રોળની પેઠે ભમ્યા;

કરે છે.

કેશર—બેન કસ્તુર ! એના શરીરનું વર્ણ કેવું ફરી ગયું છે.

અરે ! એનાં રૂપ ને રંગ બધાં ક્યાં ગયાં ?

(પદ્મનીની બાંહ પકડીને)

અરે એની નાડી તો જો ? શશલાના જેવી ઠેકડા મારે છે. (અંગ ઉપર ઉઘો હાથ મુકીને) અંગમાં તાવ પણ નરણાય છે. (માથામાં હાથ નાખીને) જેની ધણીઆણી સુગંધમય ટુલેલ તેજથી અને ટુલોથી દિવસમાં બેત્રણ વેળા માથું ગુંથાવતી હતી તેના માથામાં કેશ કેવા ગુંથાઈ ગયા છે; અરે ! એના જેવાં ચીર પટોળાં તો કોઈ રાજની રાણીનાં પણ નથી હોય. તેના વસ્ત્રોના દાલ કેવા થયા છે તે તો જો. અરે ! એના જેવાં ગજમોતીનાં અને અમૃત્ય રત્નોનાં ભૂષણો ખીજે કોઈ ઠેકાણે પણ નથી. તેમાંનું એકે પણ એના અંગઉપર જોવામાં આવતું નથી.

પદ્મની—(લજ્જાક્રિત થઈ નીચું જોઈને) પગના અંગુઠાથી પૃથ્વીને ખોતરતી છતી નેત્રમાંથી આંશુને વરસાવતી છતી એન ! મારા શરીર સુખ તથા વસ્ત્રો અલંકારોની વાત તો તમે મુકીજ દો. આ સંસાર મને વીષ જેવો કડવો થઈ પડ્યો છે. સાસરીઆનાં ઘર બંધીખાના જેવાં અને પીએરીયાનાં ઘર શત્રુ જેવાં થઈ પડ્યાં છે. અને આ ટુલવાડી તો મને વેરાન જેવી દેખવામાં આવે છે. પરમેશ્વરે મને મનુષ્યજન્મ શા માટે દીધો. જેમાં આવાં પ્રતિવિયોગનાં અપાર સંકટો ભોગવવાં પડે છે. તે કરતાં જો જનવરનો અવતાર દેત તો આવાં વિકટ કષ્ટો તો ભોગવવાં ના પડતે ? અરે ! આ મોર અને ઢેલ, પોપટ અને મેનાં, મૃગ અને મૃગલી, વિગરે વનમાં વસનારાં સર્વે પશુ પક્ષીનાં જોડાં કેવાં હરે ફરે છે. અરે ! હું તો તેના જેવી પણ ન થઈ. તેમજ—

હું ધનાધ્યક્ષની સ્ત્રી છું તે કરતાં તો તમે નિર્ધનની

ત્તીઓ સુખીછો. કેમકે જે કાંઈ થોડુધણું તમારા ધ-
ણીઓ કમાવી લાવે તે તમે બેગાં બેશી ચાર આંખો
બંગી કરી ખાઓ પીઓ છો. (એમ કહી વ્યાકુલ થઈને
પોતાની સંગી ઉપર નમી પડેછે.)

કસ્તુર—(તેને બાથમાં ઘાલીને) બેન ! તુને આટલું થેલછાપણું
ક્યાંથી આવ્યું ? તું તો શાણી અને બહેલ ગણેલ છે. અમા-
રા જેવીઓને તો તું દરરોજ બોધ કરે છે. છતાં આવો સંતાપ
કરવો તને ઘટતો નથી. માટે સાવધાન થઈને ઉપાય
કરવો જોઈએ. હીમત હારવાથી કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થાતું નથી.
હીમત રાખી ઉપાય કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

પદ્મની—બેન ! ઉપાય તે શો કરીયે ? મને તો આ વેળા કાંઈ
સુઝ પડતી નથી !

કસ્તુર—ઉપાયમાત્ર એટલુંજ છે કે આણે સર્વે મળી તારા
સ્વામીને કાગળ લખીઓ.

પદ્મની—કાગળો લખી લખીને તો મારા હાથ પણ થાકી ગયાં.

કેશર—તને અમે કહીએ તે તું કાગળમાં લખે તો તાર કામ થાય.

પદ્મની—તમે શું કહો છો ? કહો તો તે પણ લખું. વળી એટ-
લું વધારે. કહું છે કે (અધિકસ્યાધિકં ફલં) અરે ! દૈત
કાગળ લાવો.

કસ્તુર—(દૈત કાગળ કલમ લાવીને પદ્મનીની પાસે રાખે છે)

પદ્મની—કાગળ લખે છે (લખી રહ્યા પછી) કાગળ તો લ-
ખ્યો પણ કોણ લઈ જશે ? ટપાલ તો ગઈ.

કેશર—બાઈ ! તમારે બાઈને તો સોનાના પાંજરામાં બહેલો

ગણેલો પોપટ બેઠો છે, છતાં મુઝાઓ છો શું કરવા. એને કાગળ આપો તો લઈ જશે. અથવા મોઢાંમોઢે જે કહેવાનું હશે તે પણ કહેશે.

પદ્મની—(પોતાના વૃદ્ધ દાસીને) મા ! મારા લાલ પાંખ-વાળા પોપટને લઈ આવો.

દાસી—બહુ શાફે બાઈ ! (પોપટને લઈ આવે છે.)

પદ્મની—પોપટને લાથમાં લઈ સુવત્રારી કહે છે.

રાગ ખીલું.

પોપટ પંખેઈ મોરી પાતી લેતો જઈઓ,
પોપટ પંખેઈ મોરી પાતી લેતો જઈઓ.
ઘતનો સહેજો મોરા સ્વામિજીસે કહીયા,
તોરી મુગાનયની અન્ન ન ખાય જનકે કહીયો પાપા,
અંજીરામેં ફેરી લાગી લીંચુવા પકન લાગે,
નારંગીમે રંગ ઉડ જાયે જનકે કહીયો પોપટ ૨

પોપટ—આઈસાહેબ ! આ કાગળ તો બીજવારનો છે. મોઢે રસ્તામાંજ ફાટી જશે. કેમ બીજવાર ગયો વાફે ?

પદ્મની—(પત્ર ઉખેડીને) અરે ! આંખ્યાં બીજીઓ ! આતો એવાર આંશુના છાંટા પડવાથી બીજીઓ લહે ? એમ કહી વળી લદ્દય બરાબ આવે છે.

પોપટ—(તેની આગતાસ્વાગતા કરી કાગળ લઈ) ઉડી જાયછે.

પદ્મની—(પોપટ અદૃશ થયા પછી) અરે એન ! કસ્તુર ! કેશર ! ડોશીમા ! જુઓતો ખરા નૈઋત્ય કોણમાં ધૂળના ગોટેગોટ ઉડી રહ્યા છે. અરે ! આપણી મીમમાંથી કોઈ ગાયોનું તો હરણુ કરી જતો નહિ હોય ?

કેશર—(તે તરફ જોઈને) એતો આપણા મહારાજની સ્વારી આવતી હશે.

પદ્મની—(એક વૃક્ષની શાખા ઉપર ચઢીને જુએ છે.) અરે ! નબોહ ગયું. આતો કૈયોડીચક આવે છે, (એમ કહી શાખા-ઉપરથી નીચે પડી મુહૂર્તગત ઘઘ જાય છે.)

કસ્તુર—(પદ્મનીના એ હાથ પકડીને) કેશરજીને ! તું એનાં પગ જાણે તો ઘરમાં લઈ જઈએ.

કેશર—(પગ લિયકે છે પરંતુ તેટલામાં ભગબિન થઈને) મુઓ રાવણ નજીક આવી ચુક્યો.

કૈયોડીચક—સજ્જ કરો, એને કોઈ ઉપાડતી નહી. એ સ્ત્રી કાણુ છે ? અને તેને શું થયું છે ?

દાસી—આ તારી મા બેન છે. ખબરદાર. જો તું નજીક આવ્યો તો. (એમ કહી તેને ઉપાડી જઈ મહેલને અંધ કરે છે.)

કૈયોડીચક—(સ્તબ્ધ થઈને) અરે પાપણીઓ ! તમે મારી નિંદા કરો છો અને આ સ્ત્રીને મારી નાખી મને તેની તપાસ કરવા દેતીઓ નથી. પણ હું ખરો કૈયોડીચક હઈશ તો તમારી ખબર લઈશ. અરે કંચનની પુતળી મને જોઈને આંખાની ડાળી ઉપરથી વિન્નળીની લતા જેવી તુટી પડી તેને ક્યાં લઈ ગઈ ? અરે શીપાઈઓ ! હું એ વાતની તપાસ કરવા જઈશું. અને તમે આ ઘરને ઘેરો નાંખી બેસો. કોઈ સ્ત્રી પુરૂષને અંદર જવા દેશો નહી.

શીપાઈઓ—જેવો હુકમ. (એમ કહી ચારેતરફ ચાર જાણુ ઘેરો નાંખી બેઠા.)

કૈયોકીચક—(મનમાં) હાય, હાય, કાંઈ રૂપ હતું ને. અહાહા !
આટલી ઉમરમાં આપણે એવી કાંઈ સ્ત્રી દીઠી પણ નથી,
હવે આપણને પ્રાપ્ત થાય એવા ઉપાય સોધીએ.
(નીકળી જાય છે.)

પ્રવેશ ૩.

સ્થળ,—જંગલનું તળાવ.

ઘોઘણ, કૈયોકીચક અને તેના શીકારી સીપાહચંદા.

શીકારી—આ જંગલમાં વૃક્ષો ઘણા પ્રાચીન છે. તેમાં
નાનાપ્રકારના પક્ષીઓના માળા ઘણા છે.

કૈયોકીચક—હા. પોપટના માળા અથાક છે. તેમ આટાણું
મધ્યાન્હ કાળનો વખત પણ સારો છે. સર્વે પોપટ પોત
પોતાના બચ્ચાઓ સાથે ચારે લાવીને ખવડાવતા હશે.
માટે સર્વે શીપાહઓ ! ઝાટો ઉપર ચઢી જાઓ, અને
કાંઈ સુંદર પક્ષીનું જોડું લાવો.

શીકારી—હુકમ પ્રમાણે ઝાડ ઉપર ચઢી પોતાનું કામ બજાવે છે.

કૈયોકીચક—મને તો પાણીની તરસ બહુ લાગી છે.

શીકારી (ઝાડ ઉપરથી) આ ડાળા હાથ ઉપર તલાવડી
દેખાય છે.

કૈયોકીચક—ઠીક છે ત્યારે તમે તમારું કામ કરો, અને અમે
પાણીની સોધ માટે જઈએ છીએ.

(અરઘો અરઘ વેરાઈ જાય છે.)

શીપાઠ—આ કીનારા ઉપર ભમરા ગુંગર કરે છે.

બીજો—પેલાં કપડાં કોના સુકાય છે? અરે! એક સ્ત્રી પણ બેવામાં આવે છે.

કૈયોકીચક—અરે! કાંઈ શીકાર છે કે શું?

સર્વે મળી—(દશીને) કોણ બનશે.

કૈયોકીચક—(પોતાની નજર ફરવીને) ચાલો દીદી. આપણે પણ પાણી પીવા ત્યાંજ જઈશું. (જાય છે.)

ઘોખાણુ—(કપડાં સફેલીને સંકોચાઈ રહે છે.)

કૈયોકીચક—(ઘોડાસહિત નજીક આવીને) રે સ્ત્રી! તું આવી સુંદર અવસ્થાવાળી આ વેળા એકેલી આવા નિર્જનારણ્યમાં કેમ આવી છે? પાણીથી બીજાં જાયેલાં જીણાં વસ્ત્રમાં તારું તમામ સુકોમલ શરીર ચળકી રહ્યું છે. તે બેઠા હમારા જેવા કામીઓની છાતી ફાટી જાય છે. એટલુંજ નહીં પણ આ અત્રૌકિક ચીરપટોળાં કેનાં સુકાવે છે કે જેના ઉપર પરીમલને લીધે ભમરા ગુંગર કરે છે.

ઘોખાણુ—મહારાજ! આપ મહોટા માણસ છો, તેથી તમારા સામે હું શરમની મારી બોલી શકતી નથી. હું કોઈ વનમાં રહેનારી બીલડી નથી હું તો પડદેપોશ છું વાસ્તે તમારી સામે ના બેઠાય એમાં ખુશી છું.

કૈયોકીચક—(ઉઠીને) તેણીના બે હાથ પકડી, શીપાઠઓ! આવો, એના હાથપગ બાંધી પથરા લટકાવી આ તલાવમાં ફેંકી દો. એ સમજતી નથી કે હું આવી એકાંત જગ્યામાં એના સપાટામાં આવી પડી છું.

ધોબણુ—(મનમાં) જે બુમ પાડીશ તો લાજ જશે, અને હુ-
જત કરીશ તો હવ જશે. તેથી આપણે મુસલમાનબાદ
છહએ તેથી એકને છોડી ખીજે કરવામાં કાંઈ એવ નથી,
માટે પોતાના જીવનો બચાવ કરવો. (સંભળાય તેમ)
(હસીને) હું તો તમોને ઇચ્છું છું, મારશો નહી. પણ તમારા
હીતની કાંઈ વાત કરીએ તે સાંભળશો કે નહી ?

કૈયોડીચક—હા, હમાઈ હું કરીશ તો સર્વે સાંભળીશું.

ધોબણુ—પણ મારા ધણી હાદર મોદી શીપાછ મારી જત
વાળો છે તે તમારું માથું ઉડાડી દે એવો છે તેનું કેમ ?

કૈયોડીચક—તેની તુંને ખબર નથી. રાજના મહેલમાં કરો-
ડોના ખજાના ભર્યા છે. તે આપણાજ છે, જે માગશે તે
તેને દહ સમજાવીશું. તું તેની જરા ખીક રાખતી નહી.

ધોબણુ—(મનમાં) ચાલો એયનું કામ થયું, આપણને
પણ રાજ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધણી તો પીચારા
મુરખ છે તેને એ હજરની પ્રાપ્તિ થશે. એટલે મારા જેવી
એ ચાર મળશે, માટે તક ચુકવી નહી. કહ્યું છે કે કો હા-
નિઃ સમય ચ્યુતિઃ સમય ગયો તેથી ખીજી હાની કહ,
(સંભળાય તેમ) ત્યારે રૂપીઆન્યાર હજર દેવા પડશે.

કૈયોડીચક—ચાર તો શું પણ ચાલીશ આપીએ તો શું થયું ?

ધોબણુ—હીક છે ત્યારે આ પદ્મનીનાં કપડાં છે તે આપીને
આવીશ.

કૈયોડીચક—તેમ બનેજ કેમ, એ તો કપડાં પણ સાથે અને
તું પણ સાથે આવેલમાં બેશો.

ધોબાણ—એમ ન બને. આ કપડાં પેલી શીલવંતી પદ્મ-
નીનાં છે. તેને પહોંચાડવાં બેઠાએ.

કેડોડીચક—તે પદ્મની કોણ છે. અતે કેવી છે તે જરા કહી
સંભળાવ તો ખરી ?

ધોબાણ—ના, તમને કહેવાય નહીં, કહું તો તમારી ખુદ્દિ
ફરી જાય.

કેડોડીચક—ના ના, ખુદ્દિ નહીં ફરે, તારા સમ.

ધોબાણ—મારા સમ ન ખાઓ તમારા ધરમના સમ ખાઓ.

કેડોડીચક—ધરમના ધરમના ધરમના સાડા સાત વખત
ધરમના સમ.

ધોબાણ—સમુદ્રમાંથી જન્મ પામેલી જે લક્ષ્મી તેના બ-
રાબર જેનું રૂપ છે, તેમજ સમુદ્રને આકર્ષણ કરનારો
જે સંપૂર્ણ ચંદ્ર તેના જેવી જેના મુખની જ્યોતી છે,
આકાશ જેટલું મહોટું જેનું ઉદર છે. જેના તદ્દયમાં
શીળ, સત્ય, સતોષ, શાંતિ, દયા, ક્ષમા રૂપી આ ભારી
પર્યંતો જન્મી ગયા છે વળી મલ વગરનું સ્વચ્છ જેનું
મન છે, જેના ચિત્તમાં એક ખોતાના પતિ શિવાય બીજાં
કોઈ પણ પુરૂષ નથી, એવી જે પદ્મની જ્યારે મધુર
શબ્દો ક્યાર કરે છે ત્યારે તેના પરવાળા જેવા લાલ
રંગના અધર માંહેથી બોલ નીકળે છે, તે બોલેબોલ જાણે
રતજ ખરતાં હોય ને શું ? તેમજ જ્યારે લાસ્ય કરે છે
ત્યારે તેના મુખથી જાણે સુગંધી દુગ્ધજ પડતાં હોય
ને શું ? એવા ગાણવાળી જે પુનીત પદ્મની મારી શે-
ઠાણી છે તેના જન્મ કાળાણ શબ્દસ કુદૃષ્ટિ કરે છે તે

રાવણની પેટે પોતાનું કુળ ખેદાન મેદાન કરીને નાશ પામે છે.

કૈયોડીચક—વાહ વાહ ! શું પદ્મનીના રૂપ, શૃંગાર અને ગુણો વરણ કીધા. અરે ! મારી જન ! તું મને તારી શેઠાણી એક વખત મીઠાવી આપને.

ધોખણ—(લાઇ, લાઇ, ધક્કા !) તમને આવી વાત કરતાં શરમ નથી આવતી ? વચન આપીને હમણાંજ પોતાનું ખોત્તનું પોતેજ મિથ્યા કરવા બેઠા, હું નહીં કહેતી હતી કે તમારી ખુદ્દિ ફરી જશે.

કૈયોડીચક—અરે ! ઘેલી ! ત્યારે તો મેં મોઝામાં ચુંક રાખીને સોગન ખાધા હતા.

ધોખણ—ત્યારે હવે તમારે શો વિચાર છે ?

કૈયોડીચક—વિચાર હશે તે અંતે જણાશે. હાલમાં તમે તો ખાઓ ચાલતાં

(વેલમાં નાખીને રવાના કરે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ધોખણનું રહેવાનું મકાન.

ધોખણ, કૈયોડીચક, અને તેના શીપાઇઓ.

કૈયોડીચક—(એકદમ પ્રવેશ કરતાં ઠેસ લાગવાથી પડી નયછે) નખોદ જન્ય મારી હાળીએ દીવો પણ પેટાળ્યો નથી. અહીંયાં અંધાર કેમ રાખ્યું છે. અરે શીપાઇ ! કાણ છે.

સીપાઇ—જી સાહેબ ! હાજર હું છું.

કૈયોકીચક—અલ્યા ! ને મારી પાઘડી પડી ગઇ.

સીપાઇ—(પાઘડી લાવીને આપે છે.)

રંગલો—ભાઈ ! તમને તો કસુંબો બરોબર ઉગ્યો છે, મને તો આવ્યોજ નહી. (એમ કહી બગાસાં ખાય છે.)

કૈયોકીચક—(તેને તમાચો મારીને) તારું સત્યાનાશ જય બગાસાં ખાય છે તેથી મને પણ કસુંબો ઉતરી જાય છે. સીપાઇ ! તારી શેઠાણી ક્યાં ગઇ ?

સીપાઇ—આજ તો કોણ જાણે એને શું થયું છે. એતો ટુંટમુટ થઇને પડી છે. તમે અંદર જઈને પુછો એટલે ખબર પડશે.

કૈયોકીચક—અલ્યા ! દીવો તો દેખાડ કાંઈ સુન્ને.

સીપાઇ—(દીવો દેખાડી) ચાલ્યો જાય છે.

કૈયોકીચક—(પાસે જઈને) આજે તમે ગુસ્સામાં ભરાયાં છો શું ?

ઘોબાણ—મને અડકશો નહી. તમારે મારે બંને તેમ નથી. તમારા કરતાં તો હું પ્રથમના ઘેરમાં સુખી હતી.

કૈયોકીચક—અહીં તને શું દુઃખ છે ?

ઘોબાણ—મુઆ પલટણના સીપાઇથી પણ હું ગઇ કે ?

કૈયોકીચક—ભલેને પલટણનો સીપાઇ હોય કે સાહેબ ! તને જે ટુંકારો કરે તેની જીભ કહાડી લઉં અને તારી છેડ કરે તેને ઠાર કરું.

ઘોબાણ—હું કાંઈ એમ નથી કહેતી કે કોઇના જીવની નુકસાની કરો.

કેયોકીચક—તમે મને તેનું નામ બતાવો.

ઘોબણ—નામ તો હું જાણતી નથી પણ હમણાં તે અહીં આવશે.

કેયોકીચક—તેણે તુને ગાળો દીધી હતી શું ?

ઘોબણ—ના, તે તો મારા સાંમે ઉભીને ખોટા ચાળા પાડે છે.

કેયોકીચક—(ઘણા ક્રોધથી) સીપાઇ !

સીપાઇ—જી શાહેબ !

કેયોકીચક—આ કહે છે તેને તમે ઓલખો છો ?

સીપાઇ—હાજી એતો દરરોજ ઘોબણ પાસે આવતો પણ હમણાં કાંઈક અણબનાવ થયો હોય એમ લાગે છે.

કેયોકીચક—ઘોબણનો ચાર હોય કે ન હોય પણ તમારે એનો ઘાટ ધડી નાંખવો.

સીપાઇ—પણ આપશો શું ?

કેયોકીચક—અરે ! માથાની દશહજાર મહેર

સીપાઇ—બશ છુટા એ હમાર કામ છે. પણ પલટણનો સીપાઇ છે તેનું કેમ ?

કેયોકીચક—ઉપરથી ઉતરી કાં ના આવ્યો હોય.

સીપાઇ—હવે તમે છુટ્યા. આવે તો અંદર ખોલાવી ખીલા ભોકી ગાંસડો બાંધી એવે ઠેકાણે નાખી આવીશું કે કોઈ દેખે પણ નહી.

એકસીપાઇ—એવું પાપનું કામ કરે તે જાણે હમારાથી નહી બને કહ્યું છે કે—

ગોપ છંદ.

ગુપ્ત એ અગ્નિ યુક્ત તપ શસ્ત્ર મારી.
બહુ જાણુચિ ઘેરિકાં અસાવધાન ધારી.
એર દે નશો કરાવિ વીસવાસ આપી.
શત્રુ મારિ નાખવાથી થાય બારિ પાપી. ૧

પ્રવેશ ૬ મો.

સ્થળ, કૈયાકીચકનું ઘર.

[કૈયાકીચક, સીપાઇઓ, સાહેબ અને પલટણની]

ગેટ પાછળથી ઢાંકપીછેડો દીવાન આવશે.

નમસ્થમાં—પકડો, પકડો, (ચોતરફ ઘેરો નાખે છે.)

સીપાઇ—(કૈયાકીચકને) પલટણની ગેટ ફરી વળી છે અને તમને પકડવા આવે છે.

કૈયાકીચક—(આંખો મચમચાવતો જમીન ઉપર પડી જાય છે.)

જમાદાર—ક્ષત્રી સુરા યદને આવો ખીકણુ સ્વભાવ શું રાખો છો ? પેલાં તમે વાળા દીવાનને તેડાવી લ્યો. તે ઓટા ગોટા વાળી નાખશે.

રંગલો—રખેને પાપનો ઘડો ફુટે.

કૈયાકીચક—હા, હા, જાઓ. દીવાનજીને તેડી લાવો.
(સીપાઇ તેડવા જાય છે.)

દીવાન—કૈયાકીચકભાઈ ! આ ફજેતી કેવી વાર ?

કૈયોડીચક—સાહેબ ! મને કોઇ વાતની ખબર હોય તો તમારા બ્રાહ્મણના સમ.

રંગલો—બ્રાહ્મણ મરે તેમાં તુને સ્નાન સૂતક કોઇ ના મળે હો.

દીવાન—ત્યારે હવે ખાનગીમાં ચાલો? (હાથ ઝાલી અંધારી ઓરડીમાં લઇ જઈને) વાતચીત કરે છે.

કૈયોડીચક—ગમે તેમ થાય, પણ લાજ રહે તેમ કરવું.

દીવાન—દશ બાર લાકડીનું ખરચ થાશે.

કૈયોડીચક—ભલે એક ગામના ઇન્તરની ઉપજ જાણે તહીં આવી હતી.

દીવાન—ડીક છે ત્યારે સાહેબ પાસે જઈ છું. (સાહેબને બોલાવી આવ્યા.)

સાહેબ—(હિંદુસ્થાનીમાં) હમ અગી ઇશકું પકડેગા.

દીવાન—આપ જરા અંદર ચાલો, મારે તમારી સાથે કંઈ વાત કરવી છે (અંદર લઇ જઈ વાત કરે છે.)

સાહેબ—(બારણે આવીને) સખ સીપાઇ ઘરકું ચલે જાઓ.

સીપાઇ—અહીંયાં તો હમારાં માથાં પડશે.

સાહેબ—ઇસ કામકા કાયદાશરે તપાસ ચલાનેકા દીવાનકો સોખા હૈ.

સીપાઇ—દીવાનજી તો એઓનાજ આશ્રીત છે માટે તેમના વાસ્તે અન્યાય કરશે.

સાહેબ—જો અન્યાય કરેઆ સો ભરેગા તુમ કયું ગબ-રાતે હો જાઓ કાપમેં.

સર્વે—એહેરા કાન કરી ચાલ્યા જાય છે.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, કૈયોકીચકની ખાનગી બેઠક.

કૈયોકીચક અને કુટીલસેન.

કુટીલસેન—(સલામ કરીને) ખુદાવંત ઘણી ખમા.

કૈયોકીચક—તમને વેહેલ મોકલે ત્રણ દિવસ થયા છતાં આટલા દિવસ કેમ બેસી રહ્યા ?

કુટીલસેન—આયડીઓનો સાથ થયો તે ધરમાંથી નીકળતી નીકળે.

કૈયોકીચક—હીક ત્યારે કામ તો ફતે કરી આવ્યા કે નહીં ?

કુટીલસેન—એતો ફતેજ પડ્યું છે. આકી તમારા ન્યાયાધીશો જીલમ કરવા લાગ્યા છે.

કૈયોકીચક—શો જીલમ કરે છે ?

કુટીલસેન—ભાઈ ! મને પ્રથમ બે ત્રણ વેળા દંડ કીધો તેથી સંતોષ ન વળ્યો. વળી હમણાં પણ દોડસો મહોર દંડ કીધો.

કૈયોકીચક—બલે પણ પોતાના લાડવા જમે. તમારી પાસેથી દંડની રકમ વસુલ કરવા આવે ત્યારે મને કહેજો.

કુટીલસેન—વસુલ તો ખીજે અવતારે બલે કરે.

કૈયોકીચક—તમારા ધંધા તો એવા છે કે તમોને દરરોજ દંડ થવા જોઈએ.

કુટીલસેન—(ગુસ્સે થઇને) હા, ભાઇ હમારા ધંધા ખોટા છે ને તમારા ધંધા સાચા છે તેની અમને બધી ખબર છે.

કૈયોકીચક—સાચી વાત કહેતાં તમને આવાં મરચાં કેમ લાગે છે? શું હું તમારા ધંધાથી અનન્ય છું?

કુટીલસેન—તમે શું જાણો છો?

કૈયોકીચક—જો ગુસ્સો ના લગાડો તો કહું.

કુટીલસેન—બલે કહોને પછે હું પણ કહીશ. તમે પણ ગુસ્સે નહીં લાવતા.

કૈયોકીચક—મગુડાની વેસવાળ થએલી ઓરત ધર્મસિંગ સાથે નસાડી તેમાં કેટલો હાથ બજાવ્યો ખરું કહેજો, ખોટું કહીશ તો તને જરોં માચ્યાનો ફેરછે.

કુટીલસેન—ધર્મસાખે. ચારસો મહોર રતનસિંગ તરફેણમાં થઇને લીધી ને જ્યારે તે ઓરતને વહાણમાં ચઢાવા ગયો ત્યારે રૂપીઆ નવસો ધર્મસિંગના બાપ પાસેથી કન્યાના દાગીના કરાવા સાર લીધા.

કૈયોકીચક—પછી તે કન્યાને દાગીના કરી આપ્યા?

કુટીલસેન—એ તો કોઇક દાહાડે થાશે.

કૈયોકીચક—ધર્મનો બાપ તારી પાસે હજી ઉધરાણી કરે છે કે, મુકી દીધી?

કુટીલસેન—ઉધરાણી મુકી દે તો ન્યાતમાં પણ આવે પરંતુ ઉધરાણી કરે છે તેથી તો નાત બહાર રહ્યો છે.

કૈયોકીચક—નાત શું તારા સ્વાધીન છે?

કુટીલસેન—તમારા પ્રતાપથી જુના શેઠીયા તો સર્વે મારા હાથમાં છે. બાકી છ ભૈયા હજી કોઇ કોઇ વેળા મારા

સામે થાય છે. પણ તેમનું કારણ થાય ત્યારે હું પણ મારી કરી દેખાડું.

કૈયોકીચક—મંદીરવાળાના ગ્રાસ વેચીને ફટલી ખાઈ ગયો છું! તેની ફરીયાદી તારા ઉપર ઉભી છે, ત્યાંતો હું જલવણી કરી બેઠો છું નહીં તો તુંને હમણાજ ડસકલાં પડે.

કુટીલસેન—એ તો પ્રતાપ બધોય તમારો છે.

કૈયોકીચક—આમી ઘોખીની ફટલી ખાઈ ગયો ?

કુટીલસેન—(હાથ જોડીને) કાલાવાલા કરે છે; હવે એ વાતો સુકી ઘો. તમે મોહોટા માણસ છો તેથી હું તમને કહીશ તો માફ લાગશે. પોતે તો મહારાજની હવેલી અને વેરા-ઓને સાવ હજમ કરી ગયા.

કૈયોકીચક—કરી દે તેની પુરવારી !

કુટીલસેન—હું પુરવારી કરવા નથી આવ્યો, મને તેડાવ્યો છે શા સાર તે કહો ?

કૈયોકીચક—તમને હાલ તેડવાની મતલબ એટલીજ છે કે એક પક્ષની નામની ખુબસુરત સ્ત્રી છે તેને આપણા હાથમાં લેવી.

કુટીલસેન—એતો આપણું કામ. એવું તો શોધતાજ ફરીયે છીએ, પણ સીપાઈ ચાર જોઈએ, જે વખત ફરવા નીકળે ત્યાંથીજ પકડી તમારા સ્વાધીન કરીયે.

કૈયોકીચક—એ કાંઈ કેસિની નથી કે તું ગમે તેમ પકડી લાવીશ. એતો કુલીન ઘરની સતી સ્ત્રી છે, તેથી એના સારું તો ખીજી રીતે પ્રયત્ન રચવો પડશે.

કુટીલસેન—ત્યારે તેમ, તમે જન્મ કહો તેવી રીતે કરીયે.

કૈયોકીચક—તમે પદ્મનીનો સાંગ લઇ હું ફરવા નીકળું તે વખત ઘોડાની લગામ આવીને ઝાલો, અને કહો કે હું તમારી સાથે ઘણી ખુશીથી પુનલંભ કરવા આવી છું.

કુટીલસેન—ઠીક ત્યારે એમ કરીયે, એ વાતમાં તમારે મને વધારે શીખવવું પડે એમ નથી.

કૈયોકીચક—તે તો તમારો મને ભરંસો છે જાઓ ત્યારે ધાવળ પાસે પદ્મનીની તમામ હકીકતથી વાઠેજ થાઓ.

કુટીલસેન—જામ છે.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, પદ્મનીના પીયરનો પડોશ.

કૈયોકીચક, મિથ્યા પદ્મની, પોપાખાઇ, સીપાઇઓ,
અને તેના પડોશી.

મિથ્યા પદ્મની—(ધુંધટો તાણીને) તમારા પાછળ રખડતાં મને આજ કેટલા બધા દિવસો થયા પણ તમારા ધ્યાનમાં વાત આવતી નથી, માટે હવે તો હું આપઘાત કરી તમને હત્યા આપીશ.

કૈયોકીચક—અરે! આ તો મારા ભોગ મળ્યા. જ્યાં જાઉં ત્યાં આ રાંડ કર્મકૃત્રી તો મારી પાછળ ભમ્યાજ કરે છે.

મિથ્યા પદ્મની—તમે ગમે તેમ ધારો, પણ હું તો મારા

મનથી, વચનથી, અને કર્મથી તમને ભંતાર કરી ચુકી છું. તેથી હવે કદી પણ છોડનાર નથી.

કૈયાકીચક—જા, રાંડ ! તુંતો ધ્યાનમાં આવે તેમ ધારે પણ એ વાત તો કદી બનવાની નથી, કેમકે મારામાં ધણી ગુજરી ગયા પછી બીજો ધણી કરવાનો પણ રીવાજ નથી તેમજ તારો ધણી પણ જીવતો છે વાસ્તે તું કહે છે તે વાત કેમ બને ?

મિથ્યા પદ્મની—ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિદેશમાં ગયેલા પતિની ત્રણ વરસ સુધી રહા જોવી તે પછી મનમાં આવે તેવા બીજા પુરૂષને પત્ની કરવો એમ રીવાજ છે.

પાપાબાઈ—(છાતી અને માથુ કુટતી) હાય, હાય, દીકરી તેંતો ગજબ કર્યો, મારા માનબાને પિંકાર છે કે મેં તુંને જન્મ આપ્યો. દીકરી ! તેંતો કુલને લાંછન લગાડ્યું. તુંતો મારે પેટ ધીક ધીક તો અંગારો પડી. તને હું જન્મીને ગણી કાં ન પડી. (રડતી રડતી વિલાપ કરે છે.)

મિથ્યા પદ્મની—હાય, હાય, મા ; તું આટાણે મારી દુશ્મન થઈને કેમ ઉભી છે. તુંતો મારી મા પણ નથી, કોઈ પેલા ભવની વૈરીણી છું.

પડોશી—(આશ્ચર્ય પામીને પોતપોતામાં) પરમેશ્વર ન ભુલાવે તો આ પદ્મનીજ નથી, (સંભળાય તેમ) એ રાંડને પકડી એના કપડાં કાઢાડી દ્યો. એ પદ્મની નથી હો !

સર્વે મળીને—(તાળીઓ) હા, હા. આ તો કૈયાકીચકે તરકટ કચ્યું છે. ચાલો રાંડને પકડીયો. (ધસી જાય છે.)

કૈયોકીચક—(તલવાર કાઢાડીને) ખબરદાર, અહીં કોઈએ આ બાઈડીની ઇજ્જત પર હાથ નાખ્યો તો, તેનું માંથું છેટે ઉડાડી મૂકીશ.

પડોશી—(ધમકીથી પાછળ હસીને) તાળીઓ; તરકટ, તરકટ, કૈયાકીચકનું તરકટ; (પોકારે છે.)

કૈયોકીચક—પ્રથમ તો મારો વિચાર એમ ન હતો પણ તમે સર્વે મને ખોટો પાડ્યો છે ત્યારે તો હું પણ મારો ટેક મુકવાનો નથી. તમારા દેખતાં એની સાથે પુનર્લેખ કરીશ. અને પછીથી જો જો તમારા હવાલ કેવા થાય છે? તેથી રાજપુત્રીથી મને પદ્મની સોંપી દો તો હું તમારી રાજમાં પણ વગસગ લગાડી આપીશ.

પડોશી—અમેને તમારી વગસગ જોઈતી નથી. જો હમારા નશીબમાં હશે તો કાલે હમારો ખાવીંદ તખ્તઉપર આવશે ત્યારે તમારી ખબર લેવડાવીશું ને જેવાં તમારાં કરતુકો છે તેવા હવાલ કરી તમને ગામમાંથી કહડાવીશું?

કૈયોકીચક—તમે સર્વે નર જાતી છો છતાં તમારી બુદ્ધિ હજી ઘાઈગઈ છે, તમે કેમ મારા પરાક્રમને ઓળખતા નથી? તમારી શાનશક્તિ બેહેરી કેમ થઈ ગઈ છે? તમે જુઓ તો ખરા? હું એક પરદેશી માણસ તમારા મુલકમાં આવીને તમારો ધણી થઈ બેઠો છું. એવો હું પરાક્રમી છતાં તમે મારી સાથે હળીમળી કેમ નથી ચાલતા? અરે, હમણાં ને હમણાંજ તમેને કેદ કરીશ.

પડોશી—અમેને તમારી સાથે મળી જવું ગમતું નથી.

તમારાથી થાય તે સુખે કરો ? ચાર દિવસ જે લખ્યું હશે તે ભોગવીશું હમારો પણ વખત આવી જશે !

કૈયોકીચક—તમારો વખત તો હવે આવી રહ્યો. હવે તો અહીં હું જેમ કહીશ તેમ થશે, અને મારા સાંભો થશે તેને ચટ કરી મુકીશ. (શીપાઇને બોલાવે છે.)

શીપાઇ—હાજર સાહેબ !

કૈયોકીચક—આ કોમના તમામ લોકોને ફાજદાર પાસે લઇ જઇ દંડ કરાવો.

શીપાઇ—જેવો હુકમ ! સર્વેને લાકડીથી તગડી ફાજદારની કચેરીમાં લઇ જાય છે.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, ફાજદારની કચેરી.

ફાજદાર, શિરસ્તેદાર, કૈયોકીચક, મિથ્યા પદ્મની

પોપાબાઇ, તેના પડોશી અને સીપાઇ.

ફાજદાર—(સીપાઇને) અરે છે કોઇ ?

સીપાઇ—જી સાહેબ ? હું છું.

ફાજદાર—જો તો ખરો બારણે ઘોંઘાટ કોણે મચાવ્યો છે ?

સીપાઇ—(બારણે જઇ આવીને) સાહેબ ? બારણે તો જાન આવી છે.

ફાજદાર—અચ્છા ! જાન કેવી !

જમાદાર—એક ઓરત કૈયાકીચકના વાંમે લાગી છે અને તેને પોતાનો ધણી કરવા માગે છે, તેમ નહીં કરવા દેનાર તેની મા તથા તેના પડોશીઓને કૈયાકીચક તથા તેના શીપાઇઓ પકડી લાવ્યા છે.

ફાજદાર—(આશ્ચર્ય પામીને) (શીપાઇને) જા, જા, ખેવ-કુફ બાઇ આવી બારણે ઉભા છે તે મને ચેતવતા પણ નથી. (ઉડીને બારણે સામે જાય છે)

કૈયાકીચક—(ફાજદારને જોઈને) આ તમામ માણસોને કેદ કરો.

ફાજદાર—(હકીકત સમજ્યા શીવાય) સર્વેને કેદ કરવાનો હુકમ જમાદારને આપે છે.

કૈયાકીચક—આ ઓરતનો ધણી ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત પરદેશમાં ખોબરી રહ્યો છે. તે કારણથી પોતાની રાજ ખુસીથી મારી સાથે પુનર્લેખ કરવા માગે છે. તેમાં આ ત્રાહીત સખસો તોફાન મચાવી અટકાવ કરે છે. માટે હજી પણ એમને સમજવો. જો ખુસીથી તેઓ પોતાની સંમતિ આપે તો છોડી મુકો. અને ના પાડે તો તેની સજા કરો ને અમીને પુનર્લેખ કરવાનો હુકમ આપો?

ફાજદાર—જેવી આપની આજ્ઞા. કૃપા કરીને કચેરીમાં પધારો તો આ ધડીએ ખુલાસો કરી આપું.

કૈયાકીચક—ના મારે તો રાજ કાજનું ધણું કામ કરવાનું છે. માટે મારો જમાદાર તથા શીપાઇઓને ખેસાડી જાઉં તેને હમારા લાભમાં ખુલાસો કરી આપજો.

ફાજદાર—ધણુશાઈ ! અમે આપના લાભમાં ખુલાસો ન લખી આપીએ તો પછી ખાઈએ શું ? આપની મહેરબાની છે તોજ કટકો રોટલો અમને રાજમાંથી મળે છે. કદાપી આપની કુમેહરબાની થાય તો ભુખે મરી જાઈએ. કહું છે કે અન્નદાતા તેજ માતાપીતા. માટે હમારા સારા દિવસો તમારાથીજ છે. (એમ કહી વળાવા જાય છે.)

કૈયાકીચક—(ફાજદારને) જ્યાં સુધી એ લોકો માને ત્યાં સુધી ખીગાડ ન કરવો.

ફાજદાર—એમ તો કરીશ. પણ નહીં માને તો તુરંગમાં પડ્યા સડશે તેનો પતો પણ નહીં લાગે.

કૈયાકીચક—(સલામકરી) જાય છે.

ફાજદાર—(મનમાં) તારું ખાતુ ખરાબ થાય સાજા મુલકને અનીતીની ઘાંણીમાં પીડ્યા છે.

પડારી—(કેદીઓ) હમારો કોઈ આરો આવશે ?

ફાજદાર—તમે કૈયાકીચકની અરજીનો શો જખાપ આપો છો !

સર્વેમળી—હમારો જખાપ એમ છે કે એ પદ્મની નથી પણ ખોટું તરકટ રચ્યું છે.

ફાજદાર—તમે વાળ્યા નહીં વળો હાથ્યા વળશો. આપણે પ્રત્યક્ષ સમજીએ છીએ કે રાજની લગામ એનાજ હાથમાં છે. તો પછે એને રાજજ સમજો. મુર્ખાઓ ! વીચાર તો કરો કે એનાથી વૈર કરીને કોણે શાર કહાડ્યો છે એની બધી અનીતી તમામ મુલક સમજો છે. તેવું છતાં પણ તેઓ સહન કરે છે. તેની સાથે વૈર બાંધી તમે કહેવો ફાયદો કહાડશો ? હા કહે તો હા બળાઓ અને દીવશે તારા

દેખાય છે તો હા સાહેબ એમ કહો. તોજ આ મુલકમાં સુખી થાશે, જો તમે નીતી ધર્મને વળગી રહેશે તો જુડા હાલ થાશે. કારણ કે આ યુગ એવોજ મંડાયો છે.

સર્વેશ્વરી—ભલે હમારા જુડા હાલ થાય તો શું થઈ નીતી-વાન મનુષ્યો નીતીના રસ્તા ઉપરથી એક પગ પણ આંધો ખસેડતા નથી કહું છે કે.

વસંતતિલકાછંદ.

નિંદંતુ નીતિ નિપુણા यदि वा स्तुन्વંતु ॥

લક્ષ્મી સમા વિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

યદૈવ વા મરણ મસ્તુ યુગાંતરે વા ॥

ન્યાપ્યાત્પથઃ પ્રચલયંતિ પદં ન ધીરા ॥

અર્થ.

નીતિમાં ડાહ્યા માણસ ગમે તો નિંદા કરે અથવા સ્તુતિ કરે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ, અથવા જતી રહો. આજ મરણ હો અથવા કાલાંતરે હો પરંતુ ધૈર્યવાન મનુષ્યો ન્યાય. રીતીથી એક પગલું પણ ખસતા નથી.

ફાજદાર—(ગુસ્સો કરીને) ઠીક, તમેને ભાસે તે ખરું, એમ કહી. (શીરસ્તોદારને ખુલાસો લખવા હુકમ કરેછે.)

શીરસ્તોદાર—(લખે છે) કામની કૃત્રીયત જોતાં પદ્મનીનો ધણી કોટીદળ છે. પરંતુ તે ધણી પ્રદેશમાં તરણ વરણ થયા બાબરી રહેવાથી પદ્મની કૈયાકીચક સાથે પુનર્લેખ કરવા માગે છે માટે.

અભિપ્રાય.

પદ્મનીની મા તથા તેના પડોશી જે તકરાર લેછે તે ચાલે નહી, કારણ ચાલતા ધોરણ મુજબ તેના પરણેલા ધણી શીવાય બીજાની એ બાબતની તકરાર લઈ સકાય નહી.

દાખલો.

પ્રથમ એક સારસ્વત અમલદાર સાથે પોકરણીની લાગણી થઈ તે બાબતમાં તેના સગાંવાલાંએ દીવાનજી પાસે શીરીયાદી કરતાં તેમની શીરીયાદ ચાલી નહી. કેમકે દીવાનજીએ ફરમાવ્યું કે કાયદેસર તેવણને પરણતલ ધણી શીવાય બીજાની શીરીયાદ ચાલે નહી. માટે

ઠરાવ.

પદ્મની પોતાની ખુસીથી કૈયાકીચક સાથે પુનર્લગ્ન કરે તેમાં કોઈનો અટકાવ ચાલે નહી. અને જે શખસોએ ખોટું હુલડ મચાવી પદ્મનીની ઇજ્જત ઉપર હાથ નાંખ્યો તેથી હુલડખોર લોકોને દરએકને મહાર ૨૦૦ નો દંડ કરવો.

ફાજદારની સહી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, પુનર્લગ્નનો મંડપ.

કયોકીચક, મીથ્યા પદ્મની, ગોર, અને શીપાદઓ.

ગોર—(પ્રવેશ કરીને) તાકીદ કરો સાંઈ ચોઘડીઉં જાયછે !

કયોકીચક—પચાસ મણુ પેંડા, પચાસ મણુ સાટા, અને

પચાસ મણુ પતાસા, મંગાવી લીધા છે.

ગાર—એટલા બધા શું કરશો ?

કૈયોકીચક—પુનર્લેખનું પેહેલવેલું શુભ મૂહૂર્ત કરવું છે; માટે સાજા ગામમાં વાંટવા પડશે.

ગાર—(મનમાં) બધાય મને આપે તો ઠીક ગામમાં વાટશે તે તો પાણીમાં છુટી પડશે, અને ઉલટી મશકરી થાશે.

રંગલો—થાવાદેને ભવાઇ, તારા આપનું શું જાય છે.

ગાર—ઠીક છે ત્યારે ઘણીની ખુસી કન્યાને બેહેડું આપે તો પાણી ભરી આવે.

મીથ્યા પદ્મણી—જેવી ગારની આજ્ઞા. (પાણીનું બેહેડું લઈને ભરવા જાય છે) (ભરી આવી)

ગાર—(કૈયોકીચકને) આ બેહેડું તમે ઉતારી લ્યો.

કૈયોકીચક—(બેહેડું ઉતારી લે છે.)

ગાર—(બંનેનાં માથાં લુટકાવી) અંતઃપુરમાં જવાની આજ્ઞા આપી ભાષણ કરે છે,

પરમેશ્વરે સ્ત્રી અને પુરુષનું જોડું બનાવ્યું છે તેવું છતાં કેટલાક લોકો પરણેલી સ્ત્રીને નાની વયમાં મુકીને પરદેશમાં જઈ ઘણા વરષ સુધી રોકાઈ રહે છે તે-
ઓને ધિક્કાર છે, તેમજ પુનર્લેખ કરવાના રીવાજમાં અ-
ડચણો કરનારને અને બાળલેખ કરવા સંબંધી રીવાજને
ટેકો આપનારને પણ ધિક્કાર છે, જંગબારી હીંદુભાઈઓ
જે પોતાની નાની વયની અબલાઓને એકલી રક્ષણતી
મુકી ઘણા વર્ષ સુધી વ્યવહાર સુન્ય થઈ બેસી રહે છે તેને

પણુ ધિક્કાર છે. કારણુ કે તેઓ સમજતા નથી કે મનુ-
ષ્યની આયુષ્ય કેટલી છે; તેમાં વિદ્વો કેટલાં છે. અને તેમાં
જીવાનીના દીવશો કેટલા છે? જેથી શું કરવું.

રાગ પરજ.

(ભાઈઓ જેની ભારજા ભુંડીરે તેને પીડા અંતરે ઊડી રે)

એ ઢાળ.

સુણો ભાઈ સૌ જંજળારીરે કમાણી ધૂળ તમારીરે, ટેક.
ધુલ કમાણીને ઝેર સમાણી, અધમ એંધાણી જાણ,
વાલા સગાંથી નાખો વછોડા પરણીતણા દ્યો પ્રાણ, સુણો ભાઈ; ૧
પંદર વર્ષે પ્રદેશ પધારો, ને વીશે થાઓ હુંશીઆર
ત્રીશપાંત્રીશ નિવિદ્વો વીતે, ત્યારે ચાલીશે જામે વેપાર, સુણો ૨
અમીહોત્ર ૧ તમે અનેક કીધા, ને સેવ્યા સાલીગરામ, ૨
દાણો વસાણો સાફ કરો, સહુ ધર ધંધાના કામ, સુણો, ૩
નીખાર કોરો કનેકી કિતાંખી, ને રમાલ ભાંત હજાર,
છિંટ વીલાતી કિસ્વો મસ્કતી કચ્છી માલ વેપાર સુણો. ૪
*અદ્રતા સાટીની કનેકી મિખુમી ને લેશો નમુના અલદ્ર
છિંટિ વિલાયતિ કિસ્વા મસ્કતી, કચ્છિ બિધાવે તજખ. સુણો. ૫
ધાણા મીરી મરચાં શુંઠ હલદર, સાકર ખાંડ ધી ગોળ,
એલચિ જયફળ અને કેસર, ભાંગ કસુઓ ચોળ. સુણો. ૬
*પીલી પીલી ટંગાવેજી મંજનું સુકારિ સમૂલિ ધુળ,
હલકિ કુંગુમાંગા જાફરાનિ બંગી કંસુબા દાવા મખુળ. સુણો. ૭

૧ રસોઇ. ૨ પાણીના ઘડા. * એ ચાર તુક જંગળારી
ભાશાની છે તેનું અર્થ તે દરેકની ઉપલી તુક મુજબ સમજ્યો.

એક ટાણું રાયોં ને બે ટાણું ખાઓ ને ત્રણ ઠાણું ફરીએ જાઓ,
 આરોગ્ય કાયા તો કેનીક દીસે, ઘણાખરા રોગી થાઓ. સુણો. ૮

*મરામોજી પીકા મંરા બીલિ કુલા, મરા ઠાઠ નેઢા ફાની,
 મુન્યેવે આશીયા વાહુ કિડોગો, મીગી હવેજીગાની સુણો. ૯

ગોલાની બોલી ને ઘેરમાં ગોલી, કાળી કાયલ સાર,
 માથે મુડીને હાથે હુંઠી, કાનફાટી વિકરાળ. સુણો. ૧૦

*મનેનું મટુમાં જુભાની જકાજી, મૈસી કાના ઢેગે,
 કીચવા ઉન્યોવા મકોનુ મટુપુ, શિકિયો દુખોવા મુન્યેવે. સુણો. ૧૧

પચ્ચાશ વર્ષનો વર રાજ થાએ, તે વરવા આવે દેશમાં,
 આઠ વર્ષની કન્યા વરે, તેથી જન્મારો બેનનો જાય. સુણો. ૧૨

દશ પાર વર્ષે કાય વિરલો વરેને. નીશે વરે સહુ જાણુ,
 કેટલા તો વરે કાગળે બેશી, તેની મંડાયે કાણુ. સુણો. ૧૩

જંજળારી આવ્યાને હરખે વધાવ્યા, હદીયા વેરાવ્યા સાર,
 રાજ રૂપેયા પોતી ચટાઇ, સીંગ શ્રીફળ ને જર. સુણો. ૧૪

રાજ મટાવ્યા ને સોના સટાવ્યા, સારી ઘડાવી સાય,
 સોની ઝવેરીને જડિયા તેડાવ્યા, માણુક મોતી લેવાય. સુણો. ૧૫

ઉઘાડા પગને ઉજડા બગ ને પાધડીમાં મણુભાર,
 કોટે સાંફળિઓ ખભે પાંભલીઓ, કડીયાની લાંબી આળ. સુણો. ૧૬

બ્રાહ્મણિયો આવે ને માગાં લઇ આવે, જન્મ પત્ર લઇ જાય,
 ઉમર આરોગ્યતા કોઈન જુએ સહુ જુએ કંઈયાની સાય સુ. ૧૭

ઉમર સાજીની સર્વે કમાણી, ને ગરવખરી હોમાય,
 અજા ગરસો ગિરવી મુકે પણ, કંઈઓ તો ન બચાય. ૧૮

માસી મામી ને નાની લુંટી, ફડ ફડતી લુંટી ફઇ,
 બન બોજાઇઓને બોખી કરી, તોય સાય ન પુરી થઇ, સુણો. ૧૯

હજીના લાવ્યા ને વીવા બનાવ્યા, માનુની મંગળ ગાય,
 બેણુદરો બ્યારે ક્રેવા આવે ત્યારે પગ રસ્તે વહી જાય. સુણો. ૨૦
 સાઠ વરશનો નાવલીઓને, નવ વરશની નાર,
 પરણી પ્રેમદા મિતરે પોહોચાડી, ભાઇ ચાલ્યા જંજળદાર સુ. ૨૧
 ખિલતિ કળિ જેમ માળીન વીણે, તે ફાંકટ સુકાઇ જાય,
 પરણાવીના તેની પ્રેમલ તુંતન, સોસથકી સુકાય. સુણો. ૨૨
 રમણુમ રમણુમ મેહલા વરશે, જેભન લહેરે જાય,
 પરણ્યો વશે પરદેશમાં તેના, સુરડળા ફળ ખાય. સુણો. ૨૩
 સુકે પડી જેમ માછલી, તરફડી તરફડીને મરી જાય,
 પરણ્યાવિના તેની ખારી પલંગપર તેમ તરફડિયાં ખાય. સુણો. ૨૪
 પાણીવિના જેમ ધૂપ પડ્યાથી, વાડીની વેલો સુકાય,
 ભરજો બનમાં ભામની તુંતન, તેમ એકલું સુકાય. સુણો. ૨૫

પ્રવેશ ૬ મો.

સ્થળ, પદ્મનીના ઘેરનો માળ.

પદ્મની, જીવરાજ, કૈયોડીચક, અને પદ્મનીનાં પડોશી.

પદ્મની—(જાંડો નિશ્વાસ નાખીને) આજ કેટલા દિવસો થયા
 પણ સ્વામીનાથનો પત્ર કોઇ આવ્યો નહી. અરે ! મારો
 ભાઇ જીવરાજ જેને મારાવિના એક ઘડી પણ ચાલે નહી
 તેપણુ ખારણે રોકાઇ ગયો, તેમજ ઘોખણુ દરરોજ મારાં

કપડાં ધોવાને લઇ જતી હતી તેપણ દેખાતી નથી, મારી સગી વહાલીઓ પણ કોઇ મારી પાસે આવતી નથી, મારી બેન અને કસ્તુરને પણ શું ? મને અનાથ અને ગાંડી સમજી ગુસ્સો આવી ગયો હશે ! જેથી તેઓએ પણ મારા પાસે આવવાનું મોકુફ કીધું હશે. હું તો એકલી અહીં મુજબ મરવાની છું. ઘરનું કાંઇ કામ કાજ મને સુજતું નથી. શોસ શીકરમાં હમેશા જીવ બળ્યા કરે છે.

ડાશી—બેન ! આખો દહાડો ને રાત જીવને સંતાપ કરીયે નહી. કાંઇ પરમેશ્વરના નામમાં ચિત્ત દધએ, નીચે જીઓ તો ખારણું કોણે ઉઘાડ્યું.

પદ્મની—(જરોખામાંથી નીચે જોઇને) ભાઇ તારી શો કરોડ વરશની આયુધ્ય થાઓ, તું ભલે આવ્યો. (ડાશીને)
આ ભાઇ જીવરાજ આવી ચુક્યો.

ડાશી—(જીવરાજને ગળાસાથે લગાડીને) દીકરા ? તું ભલે આવ્યો. આ તારી બેન તારાવિના સાવ બેભાન થઇ ગઇ છે. હમણાં પણ તારું ચિંતવન કરતી હતી. આટલા દહાડા ક્યાં રોકાઇ રહ્યો ?

જીવરાજ—(ઘણો શરમાંકીત થઇને) માડી ! રોકાવવાની વાત તમે મને પુછતાં નહી. જો મારું ચાલતું હોય તો કૈયાકીચકને જે મારાથી થાય તે કરી નાખુ.

ડાશી—(ગભરાઇને) દીકરા ! તેનું કારણ શું ?

જીવરાજ—(આંખોમાંથી આંસુ પાડતો દૃઢ્યથી ડસકાં ખાતો)
માડી ! એ પાપીની વાત તમે પુછશો નહી. એનાં કૃત્યો

દુર્યોધન, દુહ્યાસન, અને રાવણુ વીગેરે અધર્મીઓ કરતાં પણ વધારે નિર્દય છે. માટે આપણા ધરમાં એ મોહાની પીસ્તોલ છે તે આપો તો એનું કામ કરી નાંખું.

પદ્મની—(જીવરાજને છાતીમાં લગાડી થંડો પાડી) પુછે છે.
ભાઈ ! વાત શી છે તે તો કહે ? તે પછી પીસ્તોલ લેવા જજે.

જીવરાજ એન ! મને એ વાત તું પુછીશ નહી વાત કરતાં મારી જીભ કપાઈ પડે અને છાતી ફાટી જાય, એ વાત મારે મોઢેથી થઈ સકે તેવી નથી. (એમ કહી જોશથી પીસ્તોલ ઉપાડવા જાય છે.)

પદ્મની—(મરમની વાત સમજી આંશુ ખેગરતી.)

ડોશી—(જીવરાજને સેતાંન ભરાયલું જોઈ તેના એ હાથ પકડીને) તને મારા સમ છે. જો પીસ્તોલ ઉપાડીછે તો પદ્મનીના સમ છે. માટે જે કાંઈ હોય તે મારા પાસે વાત કર.

જીવરાજ—(પોતાનું માથું એ હાથથી કુટે છે) અરે ! મારે મોઢેથી વાત કેમ થાય.

ડોશી—આ તારી એન પદ્મની અહીંથી ખસી જાય છે. મારી પાસે વાત કર. (પદ્મનીને સાનમાં ખસી જવા સમજાવ્યું)

પદ્મની—(એક ઓરડામાં સંતાઈ સર્વે વાત સાંભળ્યા કરે છે.)

જીવરાજ—(જીણા સ્વરથી) બહારની બનેલી સર્વે હકીકત ડોશીને સમજાવે છે.

પદ્મની—(સર્વે હકીકત સાંભળી) એકદમ પડી ગઈ.

ડોશી—(જીવરાજ !) આ પદ્મણીની તો જો કેવી દિશા થઈ પડી છે.

લલીત છંદ.

વિગત સાંભળી વે'મમાં પડી,
 મુખ પુકારતી હાય માવડી;
 થરર દ્રુજતી ધીર ના રહી,
 અરર પદ્મની હાથથી ગધ. ૧
 જુગતિથી નરે' ઝાલિ હાથમાં;
 બથવિ રાખતાં રે' ન બાથમાં;
 ભમરિ ખાધને ભૂતળે દાળી,
 અરર પદ્મની હાથથી ગધ. ૨
 મુખથી શીણના ઘોટ નીસરે,
 જલનિ* માછલી જેમ તરફડે;
 વન વિઘ્નટિ તે જેવિ મૃધલી,
 અરર પદ્મની હાથથી ગધ. ૩
 સકલ અંગ તો શુસ્ત થઇ ગયું,
 મધ લલાટમાં સ્વાસ જૈ રહ્યું;
 સુધ શરીરની તો જરા ન રૈ',
 અરર પદ્મની હાથથી ગધ. ૪
 જરિક ઝાલિરે' વાલિ મારિ તું,
 તુધણું જીવજે હું ભલે મરું;
 વચન એક તો બોલ સુંદરી,
 અરર પદ્મની હાથથી ગધ. ૫
 ધિરજ ધર જરા થા ન ગાભરી,

* જેમ જલવિના માછલી તરફડે તેમ.

પટ સંભાળમા ઓઠ ઓઠણી;

વિપત તારિ માં હું દુખી થઈ,

અરર પદ્મની હાથથી ગઈ.

૬

હતિ અમાન તું પ્રાણનાથની;

જીરવિના શકી હું અભાગણી,

કરમટ્ટ હું કાં મરી નહી,

અરર પદ્મની હાથથી ગઈ.

૭

જગતનો પતી જે દયા કરે,

તરત તો તને સુધ યુધિ વરે;

સત સતીતાણું રાખ શ્રીહરી,

અરર પદ્મની હાથથી ગઈ.

૮

મારી પ્રાણની આધાર દીકરી ! ઓચિંતુ તુને આ શું થઈ આવ્યું ? એવા કુતરાના ભસવાળી તું જેવી શીળ-વાન દીકરીને શું લાછન લાગવાનું છે. સુરજના સામે થુંક ઉડારનાર નેજ મોડે પડે છે, તારો એક વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી ઉઠ, ઉભી થા, થોડાજ દીવસમાં તારા સ્વા-મીને તેડાવી લઈશ, (તે) કૈયાકીચકના કુકર્મોની વાત સર્વે રાજને સંભળાવશે માટે શીકર કરતી નહી, તારા પડી રહેવાથી આ તારો ભાઈ જીવરાજ તારા પગ પાસે પડ્યો રહે છે, તેને હું કેવી રીતે સમજાવીશ ? ઉઠ તે કેટલાક દાહા-ડાનો ભુખ્યો છે, તારા પડી રહેવાથી કેવી રીતે ભો-જન કરશે ? તુને આવી શોકાતુર જેઠ તારા પાંજરામાં પડેલી લાલ ધગલોક જેવી અને લીલી પાખવાળી મીનાઓ સોર બકાર કરી રહીયો છે, આ તારો સાત ભુમી-

નો માળ જેમાં તરહવાર ફરનીચર અને મનને રંજન કરે
એવાં ચિત્ર વિચિત્ર ખિલોણાં તે મને કડવાં ઝેર જેવાં થઇ
પડ્યાં છે, તારો ભણેલ ગણેલ પોપટ તારા સ્વામી પાસે
તારો કાગળ લઇ ગયો છે. તે હમણાં તારા સ્વા-
મીનો કાગળ લઇ આવશે, તેને હું તારા વીધે શું
જખાપ આપીશ? દીકરા! તુને આવી દુઃખમાં જોઇ તારો
પોપટ પાંખ ફફડાવી મરી જશે. તારાં બગલાના જેવાં
પાળેલાં શશલાં તારા પગની તળીઓ ચાટે છે, દીકરા!
તારા સુંદર બાગમાં તારે હાથે તેં મોગરા, ગુલાબ અને તુલ-
શીના રોપો રોપ્યા છે તેની કોણ સંભાળ લેશે? તારી
મા, બેન અને બેન પછીઓ આવી પુછશે તેને હું જખાપ
શો આપીશ? જેમ સતી સીતા અને દ્રૌપદી આદિને પર-
મેશ્વરે મોહોટા મોહોટા શંકટોમાંથી ઉગારીને સત્ય રાખ્યું
તેમ તારું શીળ, સત્યપણ તેજ રાખશે, (એમ કહી થોડું
ગુલાબનું પાણી તેના મોઢા ઉપર છાંટે છે.)

પદ્મની—(જરા આંખો ઉઘાડી મોહોટા નિશ્વાસ નાખી પાશું
ફેરાવી ફરી આંખો ઢાંકી મુકે છે.)

ડાશી—(હર્ષમાં આવીને) (પદ્મનીના કાનમાં) કૈયાકીચક ને
રાજાએ દેશવટો દીધો.

પદ્મની—(સુધીમાં આવીને) મારા સમ?

ડાશી—હા, હા, ના માને તો પુછ જીવરાજને,

પદ્મની—(જીવરાજને) મારા વહાલા ભાઈ? સાચી વાત કરને,

જીવરાજ—સાજ ગામમાં ચરચા થઇ રહી છે, કે થોડા દિવ-
સમાં તેને કલી કોટો દેશે.

પદ્મની—લાખ ગાયોને કસાઈના હાથમાંથી છોડાવે એવું રાજાને પુણ્ય થાય, અને કોડ વરશની એની આયુષ્ય થાય; જો એને કહાડે તો.

જીવરાજ—તે વખત હવે ઘણો ઢુંકડો આવ્યો છે. પાપનો ઘડો પોતાની મેજે ભરાઈ રહ્યો છે, અને મહારાજ પણુ સર્વે વાતો નજરે જુએ છે, તે સું નહીં સમજતા હોય? રાજા તો મહા ચતુર છે.

પદ્મની—અરે! મહારાજ શું કહાડી મુકશે? એને તો એના કૃત્ય પોતાની મેજે લઈ જશેજ, પણુ હાલ મારે શીળ સત્ય રહેવું ધણુંજ મુશ્કેલ છે, કદી મારા ઉપર તે હુમલો કરે તો મારે તેજ વખત મરવા શિવાય છુટકો નથી, માટે (ડોશીને) તેથી હમણાંજ મરી પુજો દધએ તો ઠીક, એક બે ત્રણ ભારા લાકડાના નીચે ખડક અને ઉપર થોડું ઘાસ મુક એટલે હું તેના ઉપર બેશું ને તું દીવાશળી લગાડ.

ડોશી—તારાં મોંમાં ફાડ માર. બળી મરે તારા દુશમન. એવું અંધેર તો ઉદેપુરના રાણાના પ્રગણામાં ચાલે છે, કે બ્યાં જીલ્લામાં ભરેલા કારોબારના દુઃખથી જીવતી આલ્મ-શ્રીયો બળી મુઘ, અને દયાનંદ જેવો વિદ્વાન ભાગી ગયો. આપણા મહારાજના રાજ્યમાં હજી એવું અંધેર નથી, દી-કરી, તું લગાર શીકર રાખતી નહી, અને બળી મરવાનો વખત આવશે તોપણ તું એકલી નહીં બળે, તારા સાથે તારા દુશમન, હું વખત પડશે તો બધાએ બલીશું એમ સમજજે.

પદ્મની—(મનને શાંત કરી) માડી, તેં ઇલાજ તો બહુ સારો સોધ્યો છે, આવે તો દોનામેટથી* જગો સાજી ઉડાવી દેજે.

નેપથ્યમાં—પદ્મની ક્યાં ગઇ? પ્રથમ મારી સાથે પુનર્લમ કીધા ને હવે સંતાઇ બેઠી નીકળ બહાર, (ધબધબ શીડી હપર ચઢી આવે છે.)

પદ્મની—(હાય મુઠ) થરથર ધ્રુજતી એક ઝોરડામાં સંતાઇ જાય છે.)

ડાશી—(અતિશય શાંત થઇ હશતુ મુખ કરીને) આવો બાપ, આજ તો બેન ઉપર મહોટી મેહુરબાની કરી, ધન્ય ભાગ્ય હમારાં, ભલે પધાર્યા, (ખુરસી આપી બેસવાનું કહે છે) હમારા જેવું કામ કાજ ફરમાવો.

કેથોડીચક (લજવાતો છતો) મારી પદ્મની પાછી દેખાઇ નહી, માટે હવે મોકલી ઘો.

ડાશી—હા, ભલે તેડવા આવ્યા, હું તો તમારી વાતો સાંભળીને બહુજ ખુશી થઇ, એતો રાંધેલું અનાજ છે, ખાટ્યા તેતો ખાવું સહેજ છે. તમે તો બહાર એટલી તસ્દી અમરતી લીધી, મને કેહેવડવ્યું હોત તો કંઇપણ પરિશ્રમ ન લેવો પડત.

કેથોડીચક—(ખડખડ હસીને) ત્યારે તો આપણે મોહોટી ભુલ ખાધી, માશી, તમારી મને આવી ખમર હોત તો આમ ના કરત (એક મુઠી શીના મહોરની ગળવામાંથી કહાડી ડાશીને આપી) પદ્મનીને બોલાવી દ્યો.

ડાશી—આટલી વાર તો તમારું રટણ કરતી હતી; પણ

* દોનામેટ એટલે સફેત દાર જેવી વિલાતી દવા થાય છે.

હમણાંજ બહાર બેઠી તે ચાર દાહાડા પછી આવશે, ત્યારે તમારી છે પણ મને તો શીકર તે લાગી છે કે આ કામ ચયાથી તમારાથી તથા પદ્મનીથી કાંઈ અહીં બેસાસે નહીં ને બહાર નીકળી જવું પડશે, માટે ઘરમાં અમૃત્ય જરીયા-નના ખજાના ભર્યા છે ને અગણિત રોકડ છે તેનું કેમ કરવું ? મુકી દેવું પણ પાલવે નહીં.

કેયોડીચક—ત્યારે તે બધું સાથે લઈ ચાલીએ.

ડાશી—ઉપડે પણ કેમ ?

કેયોડીચક—હું તમને રાતના ગાડી મોકલાવું, તેમાં બધું બ-રીને મોકલાવે તો સાચવી રાખીશ.

ડાશી—રાતના તો અહીયાં ચોકી પોરાનો બદોબસ્ત મળ્યુત છે.

કેયોડીચક—તે વાતની તમારે લગાર ચિંતા કરવી નહીં. ચોકીવાળા, ફોજદાર, ન્યાયાધીશ, વહીવટદાર, સિરસ્તેદાર, ખાનગી ખાતાવાળા, કીલીદારોથી તે છેવટ દીવાનજી પર્યન્ત મારાજ બેસાડ્યા બેસે અને ઉઠાડ્યા ઉઠે, મારા કબ્જાથી ઉલટા જાય તો તેના આર વગાડી દેઉ.

ડાશી—કીક છે ત્યારે ભલે મોકલાવજો. પણ તમોને અહીં આવતાં કાંઈએ જોયા તો નથી ?

કેયોડીચક—જોયો હશે તો શું થયું ? મને કાંઈની પરવા છે ?

ડાશી—(આંગળ દેખાડીને) રમે એમ સમજતા હો, વાણી-યાનો પાડોશ છે, એ તો મારી નાખે.

નપથ્યમાં ઘોળે દહાડે કેયોડીચક અહીયાં કેમ આવ્યો છે ? બહાર ફહાડો, પકડો, પકડો, મારો, મારો.

કેયોકીચક—(ભયભીત થઇને) હાય માચ્યા, આ તે શું !
(ડોશીને પગે પડે છે,) મને બચાવ.

ડોશી—હું તો તમને પ્રથમથીજ કહેતી હતી, જે આ પડોશી ખરાબ છે, હવે તમારાં કપડાં ઉતારીને મારો આ સાડલો પેહેરો, અને શેતખાનામાં સંતાઇ જાઓ.

કેયોકીચક—બહુજ મેહેરબાની કીધી, (ડોશીનો સાડલો પેહેરીને સંતાઇ જાય છે.)

વિદુષક—(સામે આવીને) વાહ, વાહ, તમારી કદરતો બરોબર થઇ.

ડોશી—(જીવરાજને) જોયું, આ મારૂ પ્રાકમ કેવા હાલ કીધા.

જીવરાજ—(ખુશી થઇને) બસ હવે હું બહુ રાજ થયો જેવો હતો તેવોજ થયો.

પદ્મની—(વિજલીના સડાકા જેવી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ડોશીના ગળામાં બાઝી પડી ખુશી થઇને) માડી બહુ સારૂ થયું.

ડોશી—દીકરી સતીનું સત્ય પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર રાખનાર છે, (જીવરાજને) જ દીકરા તું કોટીદળ શેઠને જઇને તાર કરાવ અને તેમાં લખજે કે બેઠા હો તો ઉભા થજો અને ઉભા હો તો ચાલતા થજો, પાણીનો કાગળો અહીં આવી પીજો.

જીવરાજ—જેવી આજ્ઞા, ઠીક છે ત્યારે જાજી છું. (જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, પ્રદેશમાં નગરશેઠના ઘરનું દીવાનખાનું.

પાંચ સાત શેઠીયા, કોટીદ્વજ, સીપાઇ, પાછળથી
ગૌભેખ તથા તારવાળો.

કોટીદ્વજ—(પ્રવેશ કરીને) નેગોપાળ ભાઈઓ.

શેઠીઆ—નેગોપાળ બા, નેગોપાળ આવો આવો, શી ખ-
બર છે હતો કોઈ દેશનું કાગળ પત્ર.

કોટીદ્વજ—આમ તો દરરોજ ઘેરનો કાગળ હોય પણ હમણાં
પાંચ સાત દિવસ થયાં કાગળ પત્ર મુદલ નથી તેથી મન
બહુ ઉદાસ રહે છે ; ઊંધ આવતી નથી, ખોરાક પણ ભાવતો
નથી અને રાત્રે ખોટાં સ્વપ્નાં આવે છે.

નગરશેઠ—શું ખોટાં સ્વપ્નાં આવે છે ?

કોટીદ્વજ—બા, સ્વપ્નનો કાંઈ મેળ છે. કેહેવાય તેવાં પણ
નહી એવું જેવાં સ્વપ્નાં.

શેઠ—અહીં આપણા મિત્રમંડળ શિવાય બીજો કોઈ નથી
તમે કહો તો બધાને ઉઠાડી મુકીયે.

કોટીદ્વજ—ના, ના, એવું કાંઈ પણ કારણ નથી. એતો આજ
પંપાળ છે. એવું સ્વપ્ન થયું કે મારી સ્ત્રી પશ્ચીમીને બાણે
કુટીલસેન રાજની વેહેલમાં ખેસાડી સાથે બે માણસો લઈ
રાજના ગામ ભણી લઈ જતાં મેં જોયા તેથી તેણે મને
માર માર્યો, એવું સ્વપ્ન થયું.

નગરશેઠ—અસ, અસ, વાત મળી આવી, એ સ્વપ્ન તમારું અરૂં છે, પણ એ તમારું નહીં, એતો ગૌભેખનું છે, માટે તમારે એ વાતનો શોશ કરવો નહીં, કદી તમારે એ વિષેની ખાત્રી કરવી હોય તો તે ગૌભેખને તેડાવી લઇએ, સુખે પુછીને ખાત્રી કરો.

કોટીદ્રજ—હા, હા, ભલે તેને તેડાવી લ્યો, પુછીયે તો અરા.

નગરશેઠ—(સીપાઇને બોલાવીને) જા ગૌભેખને બોલાવી લાવ.

સીપાઇ—ગૌભેખ કયો ?

નગરશેઠ—જેની ખાચડી કૈયાકીચકે ઝોંટી લીધી છે તે.

સીપાઇ—હા, હમણાં જેને કૈયાકીચકનો મિત્ર કુટીલસેન રાખી બેઠો છે તે કે ?

નગરશેઠ—(સર્વે હસીને) હા, તેજ દરરોજ અહીં નથી આવતો.

સીપાઇ—હા, સાહેબ ! ઓળખ્યો (જઇને તેડી લાવે છે.)

ગૌભેખ—(હાથ જોડીને) જેગોપાળ ભાઈઓ.

સર્વે મળી—જેગોપાળ ! જેગોપાળ ! આવો, બેસો, (પુરસ્કાર આપી બેસાડે છે.)

નગરશેઠ—આ કોટીદ્રજ શેઠ દેશ જવાના છે. તેને જે સમાચાર તમારે દેવાના હોય તે દેવો. રાજાને સમજાવી તમારા વાસ્તે બંદેબસ્ત કરશે.

ગૌભેખ—મને ખીજા શેઠીયાએ પણ તેડાવીને પુછ્યું હતું પણ મારાથી કાંઇ વાત થઇ નહીં, અને અહીં પણ વાત થઇ સકે તેમ નથી, કારણ કે એવી વાતનું સ્મરું યતાં લક્ષ્ય ભરાઇ આવે છે. માટે તમને બધી ખબર છે તેથી

તમે તેને ભલામણ કરો કે મારો ખેલતો કુદતો છોકરો અને
ધરની સ્ટેટ સર્વે મને મળે તેવો અંદોલન કરાવો.

શેઠીઆ—ત્યારે તારે કેશીની પાચડી જોઈશે કે નહીં ?

ગૌભેખ—એ વાત તો કરતાજ નહી. કેશીની તો રાંડ દેત્ય છે.

એ પાચડી હવે કાંઈ મારા કામની નથી, એતો ગઈ દુનીયાથી.

શેઠીઆ—તે તો ઠીક પણ તને નદીમાં માર્યો કાણે ? તે વાત
તો કહી સંભળાવ ?

ગૌભેખ—ખોભરો ત્યારે પ્રથમ કવીતા ગાઈ જાજી પછી બધી
હકીકત સરખાતથી શેઠને સમજાવીશ. (ગાય છે.)

લલીત છંદ.

લખ્યું લલાટમાં જે વિધાતરે,

કરમ રેખતે ટાળિ નાટજે,

ઈજત આપરું તો જરા ન રે;

ભર જીવાનિમાં ભામિની ગઈ. ૧

જનમ આપિને ખેલતો તજ,

મરણ પામિયાં માત તાતજ,

દિવસ કાઢુ છું જો દુખો સહી.

ભર જીવાનિમાં ભામિની ગઈ. ૨

જઈ વિ દેશમાં કીધિ નોકરી.

જલ ધડા ભરી રાંધણું કરી.

બહુજ કષ્ટથી દ્રવ્ય મેળવી,

ભર જીવાનિમાં ભામિની ગઈ. ૩

કિસમતે લખ્યું તેજ લાવિયો,

- હરખનો ભયો દેશ આવિયો.
 પરણુ વાતણી પ્રેરણા કરી,
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૪
- અધમિ અધની નાનિ દીકરી.
 કરમ પૂટમેં માગણી કરી.
 શટલ થૈ ગયું નારિ તે થકી.
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૫
- દિવસ જાગતે બેઠિ વેલમાં,
 ભર બપો રની પોતિ મ્હેલમાં
 પિ'છકિ છો રિતે છાકરી થઇ,
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૬
- કનક ભૂષણો ખત કાગળો.
 નગદિ માલને વસ્ત્ર વાસણો.
 પુતર પારણે પોઠતો લઇ,
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૭
- નૃપ દિવાનને અર્જયો કરી,
 મુખ હજીર જૈ વાત વર્ણવી.
 તદપિ કોઇના ધ્યાનમાં ન રૈ',
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૮
- જગતમાં હું તો જીવિ શું કરું.
 હુકમ રાણિ દે તો બળી મરું
 મનુષમાં હું તો નૈ શકું ફરી,
 ભર જીવાનિમાં ભામિની ગણ. ૯

કોટીદ્વજ—પણ તેં રાજને અરજીઓ કરી તેમાં શું લખ્યું છે?

ગૌભેખ—તેમાં તો મેં કૈયાકીચકનું નામ લખ્યું નથી. કારણ કે એનું નામ લખ્યું તો મારું માથું ઉડાવી દે.

કોટીદ્વજ—તારે તેં નામ કેનું લખ્યું છે?

ગૌભેખ—એના કુંઠણા કુટીલસેનનું લખ્યું છે.

કોટીદ્વજ—તારે તું ત્યાં જઈને રીતસર અરજી કાં નથી કરતો?

ગૌભેખ—ત્યાં જઈ તો મને ખાયડી મારે.

શેઠીઆ—તારે તું ખાયડી સાથે ખાટો નથી?

ગૌભેખ—મારા શરીરમાં શક્તિ ક્યાં છે? ખાયડી મને એક ધક્કા મારે તો શેઠીલાં ખાઈ જઈ.

નેપથ્યમાં—આ તમારો તાર લ્યો.

કોટીદ્વજ—(તાર વાંચી સહી કરીને) ચાલો આપણે તો સાં-જની ટ્રેનમાં દેશ તરફ રવાના થઈશું.

ગૌભેખ—પણ મારી શું ગતી?

કોટીદ્વજ—તું પણ ચાલ મારી સાથે.

ગૌભેખ—હું તો મરી જઈ તોપણ દેશમાં આવું નહીં. પણ તે રાજ પરવાનો મુકે તો આવું.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, જકાત ચુકાવાની આવડી.

કોટીદ્વજ, શીખાઈ, કામદારનો બાપ, કામદાર, આંક-ણીયા. ગામડીઆ ને તેની આરત.

કોટીદ્વજ—(પ્રવેશ કરીને) કામદાર ક્યાં ગયા? સ્ટીમરમાં ખેસવાની જગા પુરતી ન હોવાથી બહુ ડુંખી થઈ ગયાં ખાણીવિના કંઈ સુકાય છે.

શીપાઇ—(ધડકા મારીને) તારા જેવા ચારસો માણસ રખડે
છે તું કાંઈ ઉપરથી નથી ઉતરી આવ્યો, ખેશ છેટે.

કેપ્ટીફ્રજ—(ખીસામાંથી ચાર પદસા કહાડીને) લે, લે, છોરા
ભુખ્યો હોઈશ ખબુર લેજે.

શીપાઇ—(ખે હાથે લઈ સલામ કરીને) ઘણી ખમા, ઘણી
ખમા, શેડીયાઓને ધશ્વર તમારી ચહાટી કરે.

કેપ્ટીફ્રજ—આજને આજ હમારો ચારો આવે એવો કાંઈ
ઉપાય ?

શીપાઇ—કામદાર તો આજે મોઢા આવશે, કારણ કે એ એક
રાંડ ઉપરથી પકડાયા છે, તેથી તેને ફ્રેજદાર પાસે લઈ ગયાછે.

કેપ્ટીફ્રજ—ત્યારે હમારા તો ભોગ લાગ્યા ?

શીપાઇ—એતો આ ઘડી ફ્રેજદારને અગડમ અગડમ સમ-
જવી ચાલ્યા આવશે.

કેપ્ટીફ્રજ—ત્યારે તું મારો સામાન સાચવજે, હું તો મારે
જાઉં છું.

શીપાઇ—તમેને રજા નહીં આપે કારણ કે તમારાં ગળવાં
કાણ તપાસસે. (વાંસે જોઈને) પેલી વેહેલ તો આવે છે,
પણ તેમાં કામદારનો આપ છે. સખુર કરો તેની પાસે
જઈ આવું ? (તે પાસે જઈને) આ છડીયા બહુ ઉતા-
વળા થાય છે.

કામદારનો આપ—તારા આપનું શું જાય છે ?

શીપાઇ—આ, સ્ટીમરમાં બહુ દુઃખી થયા છે તે બૂખે મરેછે.

કામદારનો આપ—તુંતો બૂખે નથી મરતો ના ?

શીપાઈ—(હસીને) ના, બા, આપણે તો તમારા પ્રતાપથી ખગુર સીનવી લીધી છે.

કામદારનો બાપ—તે પણ કાંઈ મદત નહીં જડી હોય, કાંઈક પણ ચમત્કાર દેખાડ્યો હશે ત્યારે જડી હશે.

શીપાઈ—હા, બા, તે તો ધક્કો સવા લાખનો માંયો ત્યારે જડી.

કામદારનો બાપ—(આંખો મચ્છમચાવીને) એમજ એ તો મજાક કુટાય તેમજ રંગ મુકે.

શીપાઈ—ભાઈ ચાલો તો ઉધડો દાર કરી લઈયે.

કામદારનો બાપ—પુછ, પુછ, ઉધડો સમજે તેવી આસામીછે.

શીપાઈ—ફક્ત એક છડીઓ સહેરનો છે. બીજા તો બધાજ ગામડીયા છે, જેમ લુટશે તેમ લુટાશે.

કામદારનો બાપ—એક સહેરનો છે તે બધાયને હેરાન કરશે હું તો એનું મહોડું જોઈ છું તેથીજ વરતી જાઉં છું, એ કાંઈ પણ નીકાલ કરે તેવો નથી. માટે મુકી દે. પોતાની મેળે ઉભી ઉભીને કંટાળી જશે ત્યારે વાત મેં પણ છોકરાને કહી રાખ્યું છે કે બેઘડી મોડો આવજો.

શીપાઈ—(પાછો આવીને) (કોટીદ્વજને) હવે કામદાર તરત આવશે, તમારો સામાન મને બતાવો તો દુકડો રખાવું. (બીજાનો સામાન ફગાવીને કોટીદ્વજનો દુકડો રાખે છે.)

કામદાર—(પ્રવેશ કરીને) શીપાઈ, આ સામાનનો ગુદ કેનો પડ્યો છે, ફગાવ છે તે માણસો ગરદી કરી ઉભા છે તેને ધક્કો માર.

શીપાઈ—(સામાનના કોથળા છેડે ફગાવીને) (માણસોને) ધક્કા મારે છે.

છડીયા—એક બીજા ઉપર પડે છે, કોઇની પાઘડી કોઇના ફેંટા ઉડી જાય છે, કોઇનાં કપડાં ફાટી જાય છે, કોઇને કાઢ વાગે શીટ છે અને કામદારને ગાળો આપે છે.

વિદુષક—(બધાંયની પાઘડીયો ઉપાડી ઉપાડીને માથામાં પહેરાવે છે) શીકર નહી કોચવાશો નહી. અહાં તો અસલ-થીજ એવો વહીવટ ચાલે છે.

કોટીદ્વજ—આવી જીલભાત કરો છો તે તમને કોઇ પુછતાર છે કે નથી? કુંઠાના બાપ અને ફાફળીયાને યાદ કરો. તેવા હવાલ યાશે.

કામદાર—(ભાસાં આતો કોઇ જીનો નેગી લાગે છે) દયો ભાઇ, પહેલાં એ પાપને કહાડો (આંકણીયો સામાન ઉખેડે છે અને કોટીદ્વજને એ આંગળાં દેખાડે છે.)

કોટીદ્વજ—(મનમાં) એના ધારા પ્રમાણે અરધા રૂપીયાની આશા કરે છે માટે એને દાખવા શિવાય કામ ચાલવાનું નથી (સાનમાં) કપુલ કરે છે.

આંકણીયો—(ખુશી થઇને) માંડો ભાઇ, કોટીદ્વજ શેઠનો સામાન માંડો. અંગરખાં કોરાં ૫૦ ઇસ્ત્રી ૬૦ કુરતાં ૪૫ બંડી, ૫૭ પાઘડી કોરી ૨ બાંધેલી. કાંચળી ૧૫૦ ધાધરા સીવેલા ૫૭ રસોઇનાં વાસણુ મળી કિંમત રૂ. ૪૮૦૦ નું પ્રત જાત્ર લેખે આજીવન સર્વશ્રેયીશો સવા ગુમાળીશ ને સવા છ આના લાવો.

કોટીદ્વજ—(ગુસ્સે થઇને) શેઠ, શેઠ તમારી તો દાનત ફરી ગઇ છે. સીવેલાં લુગડાં અને જીના વાસણોની જગત કંઈ કલમમાં લખી છે? કહાડો તમારી રસમ વહી ?

કામદાર—એકદમ ખફા થઈને તું રસમ વહી જોવાવાળો છો કાણુ? તારા બાપ દાદા પણ રસમ વહી જોવાની પેટમાં ઉમેદ રાખીને ચાલ્યા ગયા તો હવે તું હમારી રસમ વહી જોઈશ તે દેખી લઈશું. ખાશી સત્તર લાખ આપીયે છીયે. મફત કાંઈ નથી લેતાં? જેમ અસલથી લેતા ચાલ્યા છીયે તેમ લઈશું.

કોટીદ્વજ—તે અસલની વાતો હવે ગઈઓ? હવે તો રીત સર જકાત લેવી પડશે.

શીપાઈ—(કામદારના કાનમાં) એ માણસ ગામનો માહીતગાર છે, માટે એનો છોડો જેમ તેમ છોડો નહીં તો એ માણસ ગામડીયાઓને પણ ઉશ્કેરશે.

કામદાર—(શીપાઈને) તું છોટે જઈને એને કહે કે તારા પાસેથી જકાત નહીં લઈયે, પણ હાલ કાંઈ બોલતો નહીં, માટે ગામડીયાઓ સાથે મળી જઈ અમને મન માનતી જકાત અપાવ.

શીપાઈ—(કોટીદ્વજને છોટે બોલાવી કાનમાં) તમે હાલ બોલો માં, એક વાર ગામડીયાઓ પાસેથી લેવા ઘો. .

કોટીદ્વજ—હું તે ધાલમેલની વાત સમજતો નથી, સર્વે ગામડીયા દેશના રહીશ છે, વાસ્તે એમને લુટશો તે હું કયુલ નહીં કરું.

કામદાર—(છોટે આવીને) હવે અહીંથી તમારો સામાન લઈ જશો; અમને તમારી જકાત નથી જોઈતી.

કોટીદ્વજ—તે વાત નહીં ચાલે, તમે તમારા ધર્મના સમ ખાઓ તો માનું.

કામદાર—સાડાસાતશે વખત ધર્મના સોગન ખાજી છું.

વિદુષક—(વચમાં આવીને) જો પૈસા હશે તો ધર્મ પુન્ય
ધણ્યે થશે માટે ડરશે નહી, હજી પણ વધારે વખત સો-
ગન ખાઓ.

ગામડીઓ પહેલો—ભાઈસાહેબ, મારી પાસે કંઈ પણ જ-
કાતી સામાન નથી.

કામદાર—નથી તે કેમ? દશ રૂપીઆનું ધોતીયું તો તને આંમ
ઉપર ઝોટયું છે.

ગામડીઓ—પહેરેલાની જકાત કંઈ હોય?

કામદાર—(ચીડાઈને) મહોટો મુખ જણાય છે. તું તો ખસો
રૂપીઆનાં લુંગડાં પહેરી ઉતરીશ પણ કોરાં હશે તો
જકાત પડશે.

ગામડીઓ—(મનમાં) આપણે તો સાંભળ્યું છે કે પહે-
રેલાની જકાત હોય નહી પણ થોડા સારું હેરાન કાણ થાશે
સંભળાય તેમ ભણે, તમારા ધર્મપ્રમાણે થાય તે ક્યો.

કામદાર—સીપાઈ. જોને એની બાયડીએ કોઈ છાયલ
પહેર્યું છે. શીપાઈ, તૈયાર સાહેબ, (જોવા જાય છે.)

ઓરત—(કચ્છી ભાષામાં.) પિટયા, છુને મોઆ દૈત, હીઅ
હડકવા કીઅ હલ્લો ઝૈધે?

શીપાઈ—(પાછો આવીને) બા, એ બાઈ તો મોહું જોવા
પણ દેતી નથી.

કામદાર—એનો કોય ચોર છે; જેમ બીજી કંઈ જકાતની
જણુસ ઉડાવી ન જાય.

શીપાઈ—ભાઈ, અમથી એને અડકાય નહી. તમે જુઓ.

કામદાર—રાંડના તમે પગાર ખાઓ છો કે હરામ, ખાઓ છો.

શીપાઈ—ખમા ધણીને. (મનમાં) ગમે તેટલી ગાળો દે પણ

અંતે ખુરા હાલ તે તાહારા.

ગામડીઓ—ખખરદાર. જો બાઈ માણસ ઉપર હાથ નાખ્યો

તો અહીં માથાં રડશે.

કામદાર—તમને રોકે છે કોણ? ચુકાવો જકાત અને ધાઓ

ચાલતા.

ગામડીઓ—(જકાત ચુકાવીને) આ મુલકમાં તો હવે આવ-

વાનો પણ ધર્મ નથી, માટે પરમેશ્વર કોઈ દાહાડો આવાં

દુઃખ આંખે નદેખાડે તો સારું.

ગામડીઓ બીજો—ચચીશ મહોર સુધીના માલની જકાત-

ની છુટા છે છતાં કેમ લો છો?

કામદાર—તમારા પાસે લખેલું હોય તો કહાડો નહીં તો ત્રણ

દાહાડા સુધી રખડશે તોપણ પતો નહીં લાગે.

ગામડીઓ—(મનમાં) માથાકુટ કરીશું તો આરો નહીં આવે

માટે ધુળ નાખો. માગવા મુજબ આપીને જાયછે.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, કોટીદ્વજના ઘરનું દીવાનખાતું.

ડાશી, પદ્મની, વધામણી, જીવરાજ, કોટીદ્વજ,

કસ્તુર અને કેસર.

કસ્તુર—(પ્રવેશ કરીને) બેન પદ્મની, વધામણી છે.

પદ્મની—(હસતે મુખે) આવો, આવો, વધામણી તમોને.

કેશર—આઈ, આજે તો મોઢું જોઈયે, તમારું ભાગ્યશાળીનું.

પદ્મની—આઈ, મને તો આજે કામકાજ કાંઈ સુજતું નથી.

મારો તો જીવ ઉદાસ થઈ રહ્યો છે નીંદ્રા પણ આવતી નથી,
અને સ્વપ્ન આવ્યા કરે છે.

કેસ્તુર—જેન, અત્યાર સુધી તે સ્નાન નથી કરીયું ? આલ તારું
માથું ધોવરાવીને ગુંથીયે.

ડાશી—ચાર ઘડી થઈ ગરમ પાણી કઢાડી રાખ્યું છે પણ એને
કાંઈ સુજતું નથી, જાંબરો ઝાલી ઉભી છે હવે તમે આવીયો
તે ઠીક થયું, સુખે તેડી જાઓ, નવરાવો, ધોવરાઓ.

પદ્મની—ચાલો ભાઈ, (જાય છે, સ્નાન કરીને સોળ શુંગાર
સજે છે.)

નેપથ્યમાં—વધામણી છે, વધામણી છે. કોટીદ્વંજશેઠ આવી
ચુક્યા છે.

સર્વે મળીને—હરખમાં ઉભરાઈને એકદમ વધામણીયા પાસે
જઈને એક એક સોનામહોર વધામણીઆને આપે છે.

ડાશી—(ધરમાંથી સાકરનો પડીયો ભરી લાવીને) વધામણી-
યાનું મીઠું મોઢું કરાવે છે.

પદ્મની—(પોતાના ગળામાંથી નવલખો હીરાનો હાર ઉતારી
વધામણીઆને આપે છે.)

વધામણીઓ. (ખુશ ખુશ થઈને આશિરવાદ આપે છે, તે
પછી કોટીદ્વંજને ચાર ઘોડાની ગાડીમાં એસાડી ધણી સગાં
વાહલાં તથા નોકરો તેડી લાવે છે, અને કેશર તેને રાઇલુણ
હતારી વધાવી મીઠડા લઈ ઘેરમાં દાખલ કરે છે.)

કોટીદ્વજ—(એક કાચ ઉપર બેશીને વક્રીલ, તાણોતર સગાં વહાલાં સર્વેને મળી બેટી ખખર પુછી સ્ત્રીપુરુષોને રીતસર સન્માન આપી વીદાય કરે છે. સર્વે પોતપોતાને ઘેર જાય છે.)

પદ્મની—(પોતાના સ્વામીને કુરસદમાં જોઈ એકદમ આવી ગળામાં વળગી પડે છે પરસ્પર પ્રેમની વાતો કરી અંતઃકુર-માં દાખલ થાય છે, અને ત્યાં પોતા ઉપર ગુન્જેલી હકીકત સર્વે કહી બતાવે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, કોટીદ્વજનો શયન ગૃહ.

કોટીદ્વજ અને પદ્મની.

કોટીદ્વજ—(તમામ હકીકતથી વાકેફ થઈ ગુસ્સામાં આવીને)
ધરમાંથી પોતાની તલવાર ઉપાડવા જાય છે.

પદ્મની—(એકદમ તેને બાઝી પડી) આ શો ગજબ ? આવાં કામ કરવાનું કારણ શું ? શું મુલકમાં રાજ નથી ? કે ઇન-શાફ નથી ? જેથી આમ કરવું પડે છે.

કોટીદ્વજ—જો ઇનસાફ હોય તો આવા કરતુકો થાય કેમ ?

પદ્મની—એતો જ્યારે મહારાજ તમ ઉપર ખીરાબ્યા ન હતા ત્યારે આનું અધેર વરતાવું હતું. હવે તો ખુદ મહારાજ

તમનશીન થયા છે તેથી હવે અંધેર મુદ્દલ પણ ચાલતું નથી, તેમ વળી કૈયોકીચક પણ ભુટે હવાલે થઇ શરમનો માર્યો નાશી ગયો છે ; પણ તે પાછો આવવાની ધાંધલ કરે છે, માટે તમોને હું કહું તેમ કરો તો ટાડે પાશુધીએ ખસ નીકળી જાય, અને પાછો આવવાની ઉમેદ ફરી ન કરે.

કોટીદ્વજ—તું શું કહે છે બોલ ?

પદ્મની—મહારાજા જે મહેલમાં પોટે છે, તે મહેલમાં એક ઘંટ બાંધેલો છે જેની દોરડી મહેલ નીચે લટકે છે તેની દોરડી તમે ખેંચશો એટલે ખુદ મહારાજા તેનો અવાજ સાંભળી તેજ વખતે તમોને તેડાવી સર્વે હકીકત પુછશે.

કોટીદ્વજ—હીક છે બ્યારે એવી ચોકાશી રાજ્યે રાખેલી છે ત્યારે તો હું ત્યાં જ નહીં છું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૧ મો.

સ્થળ, રાજાનો મહેલ.

રાજા, કોટીદ્વજ, અને શીપાઇઓ.

કોટીદ્વજ—રાજાના મહેલ નીચે આવી ઘંટની દોરડી ખેંચી અવાજ કરે છે.

રાજા—(નીકામાંથી ચમકી ઉઠીને) પેરાવાલા કોણ છે.

પેરાવાલા—હું સાહેબ, હાજર.

રાજા—જલદી નીચે જાઓ. મારી પ્રજાના લોકોમાં કોણ

દુઃખી છે. નામ ઠામ પુછવા થીવાય જે હોય તેને તાબડતોળ ઉપર તેડી લાવો.

પેરાવાલા—જેનો હુકમ (બોલાવા જાય છે નીચે આવીને કોટીદ્વજને) શેઠ સાહેબ, આલો ઉપર તમોને મહારાજ બોલાવે છે.

કોટીદ્વજ—(ઉપર જઈ સલામ કરે છે.)

રાજા—(સલામ કરી તેનો ખારથી હાથ ઝાલી સોનાના કોચઉપર બેસાડે છે.)

કોટીદ્વજ—ખુદાવંત, આપ ઉભા છો એટલે હું કેમ બેશું માટે આપ ખીરાળે પછી હું બેસું.

મહારાજા—હું દરરોજ એશઆરામ, અને મોજમઝા કરું છું તે પ્રતાપ બધો તમો જેવા સદ્ગૃહસ્થો મારી પ્રજના લોકોને છે અને તમે મારા અમૃત ફળના વૃક્ષો છો જ્યારે તમારી સંભાળ હું સારી રીતે રાખીશ ત્યારેજ હું અમૃત જેવા મીઠાં ફળનો સ્વાદ ચાખીશ, તેમજ તમારી સંભાળ નીતિપૂર્વક મારાથી ન થઈ શકે તો મારો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારે કલ્યાણ થવાનું નથી. મનુસ્મૃતીનાં સાતમા અધ્યાયના ૧૦૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

યયોદ્ધરતિ નિર્દાતા કક્ષન્ધાન્યશ્ચ રક્ષતિ ।

તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાન્ન પરિપન્થિનઃ ।

અર્થ.

જેમ બેહુત ધાન્યની રક્ષા કરે છે અને ધાંસને ઉખેડી

નાખે છે તેમજ રાજ્યે ધાંસ રૂપા દુષ્ટોને હણીને પ્રજાની રક્ષા કરવી, અને દુઃખદાયક જે શત્રુ છે તેનો નાશ કરવો.

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં ચઃ કર્ષયત્યનવેક્ષયા ।

સોચિરાદ્રશ્યતે રાજ્યાજીવિતાઞ્ચ સ્વાન્વવઃ ।

અર્થ.

જે રાજા મોહો પામી પ્રજાને પીડા કરે છે તે રાજા યોગ્ય દીવસમાં પોતાનાં પ્રાણ, રાજ્ય અને બાધયો સહીત નાશ પામે છે.

માટે શેઠ સાહેબ, તમોએ આવી મધ્ય રાત્રીને સમયે મને જગાડ્યો છે. તેથી તમારા ઉપર જરૂર કાંઈ મહોદુઃ સંકષ્ટ પડ્યું હશે. માટે તમારું નામ ગામ અને ઠેકાણું મને કહો ને તમોને કોઈ દુષ્ટ પીડા કરી હોય તે તેનું નામ મને જણાવો. કોઈ ચોરે તમોને લુંટ્યા હોય અથવા કોઈ ઠગારે તમોને ઠગ્યાં હોય તો કહો, કારણ કે તે પાપીને હમણાં ને હમણાં શીક્ષા કરીશ. કહ્યું છે કે,

વિક્રોશંત્યો यस્ય રાષ્ટ્રહીયન્તે દસ્યુભિઃ પ્રજાઃ ।

સપશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સન તુ જીર્વતિ ॥

અર્થ.

બાધયો સહીત દેખતા છતાં જે રાજાના રાજ્યમાં ચોરોથી લુંટાયલી પ્રજા પોકાર કરે છે, તે રાજા જીવતો નથી ફરતો પણ મરેલો છે, માટે તમોને જેણે પીડા કરી હોય તે મને કહો.

કોટીદ્વજ—મારું નામ કોટીદ્વજ, હું અહીંનો રહીશ છું, મહા-

રાજ, તમારા રાજ્યમાં કૈયોકીચક અને કુટીલસેન મહા અધર્મી નીવડ્યા છે. પ્રજાના અને રાજ્યના ઘણા લોકોને પીડે છે. તે ખતે સ્ત્રીલંપટ, લાંચીયા, ઠગ, કપટી અને પ્રપંચી છે. તેણે મારી પદ્મની સ્ત્રીનું શીલ ભંગ કરવાની તજવીજ કરી છે, ને મારી આખરને મહોટા ધકકા પહોંચાડ્યો છે, માટે તેનું યોગ્ય ધનસાફ કરો.

રાજ—(કોટીદ્વજની વાત સાંભળી) શેમાંકિત થઇ ગયા, કોટીદ્વજનો હાથ પકડી માથે હાથ મુકો. હે મારા પુત્ર, હે કોટીદ્વજ, એ પાપી લોકોએ મારી ગેરહાજરીમાં ઘણા ગોટા વાળ્યા છે, ને તે બધાય ફાવી ગયા છે પણ હવે તો હું મારા તપ ઉપર આવ્યો છું. ભલેની, મારો ભાઇ હોય કે બાપ હોય, સસરા હોય કે જમાઇ હોય, શાગો હોય કે દીકરો હોય પણ હું તેને યોગ્ય દંડ કરીશ બે હું યોગ્ય દંડ ના કરું છું તો મહોટા પાપનો પાત્ર થાઉં, પણ કૈયોકીચક હમણું નાશી ગયો છે તેની કાંઇ શીકર નથી બોલાવી લઇશું પણ તેણે ખોટું કામ કર્યું તેના તમારા પાસે કાંઇ સાક્ષી પુરાવા છે.

કોટીદ્વજ—મહારાજ, સાક્ષી તો ઘણાજ છે. પણ અપરાધના કરનારા રાજમાન પૂરશે છે. તેથી તેની સાક્ષી પુરવા કાણુ આપે ! ને કદી કોઇ આવે તો તેની કમખખતી થઇ પડે.

રાજ—એ તમારી વાત બરોબર છે, હમણું હું કોઇનો આપ-રાધ કરી આવું તો મારા વીરુદ્ધ સાક્ષી કોઇ પુરે નહી. તેમજ ન્યાયાધીશો પણ સર્વે માફ નીમક ખાય છે તો તે પણ મારા વીરુદ્ધ ખુલાસો લખેજ નહી, પણ કાંઇ શીકર નથી, હે કોટીદ્વજ ! આજ રાતની રાત તમે તમારે ઘેર જઇ આરામ

હ્યો. ને મહારે હવે તમારો ઇનસાફ કરવા પહેલાં ઊંધ કરવી કે ખાનપાન કરવું હરામ છે. માટે કૈયાકીચકને પણ હું હમણા બોલાવી લઇશ ને અંધેર પિછોડે ઝોઢી, લોકચિકિત્સા જોવા જાઉં છું ને તમે મહારા હીરા મોતીથી જોડેલા સુખપાલમાં બેસી તમારે ઘેર જાઓ ને મારા સીપાઇ તમારી સાથે ચાલેછે. તે તમારા ઘેરને પેરો કરશે, ને આવતી કાલે મહોટી પ્રભાતે કચેરી ભરી પહેલો હું તમારો ઇનસાફ કરીશ તે પછી દાતણ પાણી કરીશ. સીપાઇઓ, ભોઇયો, જાઓ શેઠને સુખપાલમાં બેસાડી ઘેર મુકી આવો !

કોટીદ્વજ—(ઘણો ખુશી થઇ સુખપાલમાં બેસી ઘેર જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, એક ગૃહસ્થનું ઘર

રાજા અને બે ચાર સ્ત્રીઓ પોતપોતામાં.

રાજા—(ઘેર નીચે જીભા રહી સાંભળે છે.

એક સ્ત્રી—બાપ! આજતો પદ્મનીનો પ્રતિ કોટીદ્વજ પરદેશથી આવ્યા છે.

બીજી સ્ત્રી—આવ્યા તો સુખ લેવા સારાં પણ એની સ્ત્રી તો
કેંયા કીચકને ગઇ.

ત્રીજી સ્ત્રી—તું તો બલી ગાંડી થઇ ગઇ છે? શું પદ્મની જેવી
સુધડ સ્ત્રી તે વળી કેંયાકીચકને જશે! એતો મુઆ કેંયા-
કીચકનાં કાવતરા છે.

ચોથી સ્ત્રી—અરે! એના કરેલા ફરેબોની હજી તમોને ખબર
નથી! મને બધી ખબર છે. એણે તો પોતાના દોસ્તદાર
કુટીલસેનને બોલાવી મિથ્યાપદ્મની બનાવી હતી. તે મોઢાના
લાડવા ખાઇ ગયો.

એક ડાશી—ચોવડીયાની દીકરીયો! હવડે વાતો કરો. આ
ગામમાં જોટલા ચોકી પેસવાળા સીપાઇયો છે તે સર્વે કેંયા-
કીચકનાજ મારેલા છે. જો કોઇ સાંભળશે તો તમને હમણાં
પકડી લઇ જશે.

પહેલી સ્ત્રી—તે તો હવે જતો રહ્યો. હવે આપણને શું કરી
શકવાનો.

ડાશી—જતો રહ્યો તો શું થયું. કહ્યું છે કે, જલમ જય
પણ જીલમ ન જય. તેની તમને ખબર છે.

પ્રવેશ ૨ જા.

સ્થળ, કેંયાકીચકની ખાનગી બેઠક.

રાજ, કેંયાકીચક, કુટીલસેન અને શીપાઇઓ.

રાજ—(અધેર પછેડો ઓઢીને) કેંયાકીચકના ઘેર ઉપર બેસી
સાંભળે છે.

કૈયોકીચક—(કુટીલસેનને) પેલી રાંડ ડાશીએ તો આપ-
ણને છેતરી.

કુટીલસેન—તે ક્રમ ?

કૈયોકીચક—મને તો શેતખાનામાં સંતાવું પડ્યું તે શરમને
લીધે મારે દેશ ભાગી ગયો હતો પણ હમણા રાજ્યએ મને
તેડાવ્યો છે.

કુટીલસેન—તેડાવી લીધો તો આપણને શું ઓછી તો કરવાના
છે! પદ્મની નહી તો એની એન વળી બીજી ગોતી કદાડીશું.

કૈયોકીચક—તે તો ઠીક. પણ પદ્મનીનો ધણી રાજપાસે જઈ
શીરીયાદ કરશે તો આપણી રેવડી થાશે.

કુટીલસેન—ભાઈ! એમાં રેવડી શું થવાની છે! રાજ તમારો
કોયનો.

કૈયોકીચક—ભાઈ! રાજ કોઈનો ન સમજવો કહ્યું છે કે.

“સાપલા ન કોઈના આપલા, ને રાજ ન કોઈના મિત્ર”
માટે મને તો ભય લાગે છે.

કુટીલસેન—મનમાં તો હું પણ હરબડી ગયો છું પણ ભાઈ,
તમે હરબડીશો નહીં સર્વે કામોમાંથી આપણે ફતે પામતા
આવ્યા છીએ. તો એ કામમાં પણ ફતે પામીશું.

કૈયોકીચક—પણ હમણાં એ ચાર દાહાડાસુધી તું તારે ગામ
નહી જતો હો? કંઈ તારું કામ પડશે.

કુટીલસેન—ઠીક છે ત્યારે હું પણ બેઠો રહીશ. તમો કોઈ વા-
તની શીકર કરશો નહીં.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, રાજની કચેરી

રાજ, દીવાનજી, કૈયોકીચક, કુટીલસેન મિથ્યા પદ્મની,
પ્રજના લોકો અને સીપાઇઓ.

રાજ—દીવાનજી ! કૈયોકીચકને બોલાવી દ્યો મારે એને વાત
પુછવી છે.

દીવાનજી—સીપાઇઓ જાઓ કૈયોકીચકભાઈને બોલાવી લાવો.

સીપાઇ—જી સાહેબ ! (બોલાવા જાય છે બોલાવી લાવ્યા.)

કૈયોકીચક—(સલામ કરીને બેસેછે.)

રાજ—તમોને સ્થાનકે બેસવાનો હુકમ નથી. અહીં ઉભા રહો.

કૈયોકીચક—(હથીયાર મુકીને ઉભો રહ્યો.)

રાજ—તમે કોટીદ્રજની સ્ત્રી પદ્મની સાથે પુનર્લેખ કર્યું છે
કે નહીં ?

કૈયોકીચક—હા, ખુદાવંત ! કર્યું છે.

રાજ—તે તેની રાજપુત્રીથી કર્યું છે કે જોર જુલમથી ?

કૈયોકીચક—આજના વખતમાં કોઈનો જોર જુલમ ચાલે
છે ? એ ધણીયાણી અમારી વાંસે કેટલાક દહાડા બટકા
સારે કોઈમાંથી હુકમનામું મેલવીને કર્યું છે.

રાજ—તમારો સાક્ષી કોણ છે ? તેનાં નામ લખવો. ને તમારી
ધરગરેલી સ્ત્રી પદ્મણીને પણ અહીં બોલાવો.

કૈયોકીચક—સાહેબ એતો પડદે પોસછે તેથી અહીં કેમ આવે!

રાજા—ધરગરેલીને અહીં આવવામાં હરકત નથી. તરત બેા લાવી લાવો.

કૈયોડીચક—(પોતાના સીપાઇઓને) જાઓ આપણે ધેરથી પદ્મનીને વહેલમાં બેસાડીને તેડી લાવો.

સીપાઈ—જેવો હુકમ ! (તેડવા જાય છે મીથ્યા પદ્મનીને તેડી લાવ્યા.)

રાજા—(દીવાનજીને) એનો ધનસાફ કરો.

દીવાનજી—સાહેબા અમારાથી કાયદા વિરુદ્ધ ધનસાફ કેમ થાય ? એ જામતમાં કોઈ ફરીયાદી નથી, તેમજ કોય કેનો સાક્ષી નથી, લાગે શું થાય ?

રાજા—સાક્ષી પુરાવાથી ખરો ધનસાફ કરવો એતે એક સહેજ છે, પણ અસલી રીવાજ મુજબ જાતે ખાતરી કરી લોકોને અદલ ધનસાફ આપવો ઘણો કઠણ છે. તમારાથી ફરીયાદી અને તેના સાક્ષીઓ સીવાય ધનસાફ ન થાય તો બેસો અને જુઓ હું ધનસાફકરું છું, (મિથ્યા પદ્મનીને) છોડી તને તારી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જુઓની આપવી જુદાં.

મિથ્યા પદ્મની—હું મારા સત્ય ધર્મથી જે કાંઈ બોલીશ તે 'ખરેખર' ન બોલીશ.

રાજા—(પુછે છે, ને દીવાનજી જુઓની લખે છે) તમારું નામ શું છે ? પહેલાં તમે કોની સ્ત્રી હતો ? ને તમારી ઉંમર કેટલી છે ?

મિથ્યા પદ્મની—(ધ્રુવટો કઢાડીને) મારું નામ પદ્મની ! પહેલાં હું કોટીદાસની સ્ત્રી હતી, અને મારી ઉંમર વરસ ૨૪ની છે.

રાજા—તમે પોતાના ખાવિંદને મુકી દઇને કૈયાકીચક સાથે પુનર્લેખ શા માટે કરીશું ?

મિથ્યા પદ્મની—સહેજ, મારો ખાવિંદ ઘણા વર્ષ પરદેશ નાશી જવાના કારણથી. ને હું કૈયા કીચકસાથે ખુશી થઈ તેથી.

રાજા—તમારું મોહું તો મને બતાવ ?

મિથ્યા પદ્મની—મોહું મારો જીવ જીવ તોપણ નહીં બતાવું.

વિદુષક—(રાજાની આંખોને આડા હાથ દઇને) મોહડામાં થોડી થોડી મોશાળ કુટી આવી છે તેથી જોશો નહીં.

રાજા—(એકદમ ગુસ્સે થઇને) કોઇ શીપાઇ છે કે ?

શીપાઇ—હાજર સાહેબ ?

રાજા—આ પદ્મની હોય એમ મને તદન જણાતું નથી, મારે એ રાંડ કોઇ ભામટી છે એનાં બધાય કપડાં કઢાડી દ્યો.

શીપાઇએ—(પાંચ સાત મળી તેણીના કપડાં કઢાડવા વળગી પડ્યા.)

મિથ્યા પદ્મની—ખુદાવંત, માફ કરશો; હું તમારે શત્રુઓ આવ્યો છું, હું ખંરી પદ્મની નથી, હું તો કુટીલસેન છું કૈયાકીચકના કહેવાથી મિથ્યા પદ્મની બન્યો હતો. મને, ખારશો નહીં, મારાં કપડાં કઢાડશો નહીં.

રાજા (કૈયાકીચકને ગુસ્સે થઇને) તમે આવાં કામ કરો છો માટે જાઓ મારા મુલકમાંથી, નીશરી જાઓ, તમે તો મારી કીર્તિને ડાઘ સગાડ્યો. માટે તમારા ચાસ્તે મને ઠરાવ કરવો પડશે.

અભિપ્રાય.

કામની કેરીયત જોતાં પદ્મની પતિવ્રતાછે અને તેનો ઘણી પરદેશ હોતાં તેનું પતિવ્રત જોર જીલમ અથવા તરકટ રચી ભંગ કરવાનો યત્ન કૈયાકીચકે કીધો અને તે કામમાં કુટીલસેને સામીલ થઇ મદદ કીધી (મનમા)

જે માણસ મારા મુલકમાં આવિને રાજખટપટમાં પડ્યો. પ્રથમ તો હર કોઇ પ્રકારથી રાજ્યની મરજી સંપાદન કરી રકતે રકતે માણસોની ફેરબદલી કરતાં સર્વે કાચુ પોતાના હાથ વશ કરી લીધો અને રાજ અધિકારી સર્વે પોતાના તાબાના તેડાવી લીધા જેથી રાજ અને પ્રજાને મહા કંટાળો ઉત્પન્ન થયો. ને નીવારણુ અર્થે મારા દેવ થએલા પીતામહોના સ્વીકારેલા માણ દીવાન જનનીલાલને પિતાજીએ તેડાવ્યા. પણ તે ળિચારાને દિન ૧૫માં વટાણા વાવવા પડ્યા. સારે તેઓએ પુનાવાળા કાકાપંથજી સાથે ઘાઠા કરારો કરી આપી તેડાવ્યા, જેથી તે આવ્યા તો ખરા ને આવતે વેંત મીઠા પાણી મંગવવા, નાદારોને છુટકા બક્ષવા, મુદતી કાયદા બાંધવા, વિધવાઓ તથા અશક્તોના હકની સંભાળ રાખવાની તજવીજો કીધી ને મુલકને કેટલાક ફાયદા કરી દીધા, તેટલામાં તો તેનાં મુળીયાં ખોદીને એવાં જીએડી નાંખ્યા કે તેને પોતાની ઇજ્જત આખર પણ જાળવવી મુશ્કેલ થઇ પડી. અને તરતજ મહોટો ગોટા વાળીને માલક બની બેઠા, જેજે વચનો મને પિતાજીએ કહ્યાં છે તે વિસરી જઈને આવા દુબેટા ઉપર પ્રીતિ રાખવી અને તેની સોખત કરવી હવે મને વાજબી નથી. પૂર્વજો પણ વારંવાર એજ બલામણો કથન

કરી ગયાછે. વનમાં જતી વખતે રામચંદ્રજીએ ભરતજીને કહ્યું છે કે. (સંભળાય તેમ)

શિશ્વરિણી છંદ.

પરસ્ત્રી માતેવઃકચિદપિ ન લોભઃ પરધને
ન મર્યાદા ભંગઃકચ્ચિદપિ ન રનિચૈ ત્રિરુચિઃ ॥
રિપૌશૌર્ય ધૈર્ય વિપદિ વિનય શ્વાપિ વિમવે
ઇદં વર્ત્મઞ્ચાંત ભરત નિરતો વ્યાસ્યતિ ભવાન્ ॥

અર્થ.

પારકી સ્ત્રી પોતાની માતા જેવી જાણવી. ક્યારે પણ પારકા ધનવીષે લોભ ન રાખવો. મર્યાદા ભંગ થાય એવી રીતે વરતવું નહી. કદાપી પણ નીચ મનુષ્યની સંગતમાં રહી નહી રાખવી. શત્રુઓવિષે હિંમતથી બળ દેખાડવું. આપસિમાં ધૈર્ય રાખવું અને ધનાદિક વૈભવોવિષે નમ્રતા રાખવી. આ માર્ગ પ્રત્યે હે ભાષા ! હે ભરત તું નિરંતર જાણ.

વળી કહ્યું છે કે—

શાર્દૂલવિક્રિદિતછંદ.

ધીરો ત્પતંદયાન્વિતો ય સગુણા ચારાન્વિતો વા થવા
નીતિજ્ઞો વિધિબોધદેશિકપરો વિદ્યાવિવેકો થવા.
દુષ્ટાના મતિપાપભાવિતધિયાં સંગંભદાચેદ્રજેત્
તદ્દુષ્ટ્યા પરિભાવિતો વ્રજતિત્ ક્ષામ્ય ક્રમેણસ્ફુટં ॥૧॥

અર્થ.

ધૈયૈતાવાળો, અત્યંત દયાથી યુક્ત અથવા સારા ગુણોથી આચારવાળો, નીતીને બાણનારો વિધિથી બોધ દેવામાં તત્પર અથવા વિદ્યાનો વિવેક એવો પણ પાપબુદ્ધિવાળા દુષ્ટત્રી સંગતથી ક્રમે કરી તેનીજ બુદ્ધિથી વરતનારો યજ્ઞ આખરે તેના જેવો સ્પષ્ટ થાયછે. અર્થાત્ દુષ્ટ બને છે.

(દિવાનજીને) તમે શું સમજ્યા ?

દીવાનજી—બરોબર છે. નહારા માણુશનો સંગ ન કરવો.

રાજા—તારે આ માણુસો નહારા છે કે સારા છે ? તમારા સત્ય ધર્મથી કહો ?

દીવાનજી—જે વાત આપે અભિપ્રાયમાં દરશાવી તેમ હોય તે તેતો નહારાજ છે તો, એવા ઓને સારા માણુસ કોણુ કહે ?

રાજા—ઠીક છે, તારે તેઓને વાસ્તે કાયદેસર ઠરાવ કરો.

દીવાનજી—જેવો હુકમ (ઠરાવ કરેછે.)

ઠરાવ.

ક્રૈયાક્રીડકની માલમતા પચાશ ગાઠી ભરી લિપાડી જવા દેવો ને દેશ પાર કરવો. ને કુટીલસેનનું નાક કાપીમુલકમાં ફરવા દેવો.

પ્રજાનાલોકો—મહારાજના મુખારબિંદના એવા નીતી નીપુણ વચન સાંભળી બહુ હર્ષથી આશિર્વાદ આપી સ્તુતી કરી કહે છે કે બહુ કૃપા કરી અમાર આ નાનું વિષ્ણુ તો આપે દુર કચ્છું પણ હું મહારાજ પ્રજાને નીતીમાં ચલાવવાને અરથે

મહા ભયંકર દંડના ધરવાવાળા અમારા ઉપર પડતા વીંછોના હરનારા હવેતો મહોટા વિઘ્નનું નિવારણ કરો તો અમો ગરીબ પ્રજા ઉપર તમો રાજપિતાની બહુ મેહરબાની થાય.

રાજા—તમોને જે કાંઈ સંકષ્ટ હોય તે ખુલે દીક્ષથી કહેજો. હવે તમારે ડર રાખવો નહી.

પ્રજા—મહારાજ ! અમો દેશમાં વસનારા સર્વે વેપારીયો કમે કમે પાયમાલ થઈ જઈશું જે કાયદો નહી સુધારશો તો !

રાજા—તે કેમ ! કહોછો ? કાયદો સુધારવો એ વાતતો અમારા હાથમાંછે. તેમાં કાંઈ ખરા જાત લાગતી નથી માટે તમારા મનમાં જે હોય તે કહો !

પ્રજા—કહેવું તો એટલુંજ છે કે અરધો કાયદો જીતો અને અરધો નવો તેથી અમારી વંશ વૃદ્ધિ ખરેખરી નાશ થઈ જશે.

દીવાનજી—(ગુસ્સે થઈને) એ વાત શું કરોછો ? પુરવજોને જે કાયદો બાંધ્યાછે તે શું તમારા વંશનો નાશ થઈ જવા શાક બાંધ્યા છે. નાના તેતો તમારા રક્ષણાર્થ બાંધેલા છે અને તેમાં જો ફેરફાર કરવો પડે તો તે કરવાને અમો મુખતાર છંધ્યે માટે તમોને જે કાયદો પાયમાલ કરતો હોય તે કહો !

પ્રજા—(એકદમ ઉછળીને) અમે કહીયે છંધ્યે તે તમે શું નથી સમજતા ! અમેતો કહીયે છીયે કે વેપારને અતે સર્વે દેવાળું થાય છે. પણ દેશમાં નાદાર દેવાદારોની સર્વે મીલકત જપ્ત કરી લેણદાર લઈ જાય. પણ તેને છુટકો મળવાનો ધારો નથી. અને જ્યારે જ્યારે દેખે ત્યારે ત્યારે લેવા કાયદો છે જેથી કરીને એક દેવાદાર ઉપર પૂર્વજોનું કરજ છે. તેના સાત

દીકરાછે. તે પાંચ પચાશ જે કાંઈ કમાવી આવે તેવી તેવી જપત થતી જાય ત્યારે તે કુટુંબપાસે પાંચ દશની પુંજ આપી થાય ને પુંજ શીવાય તેના સગપણુ સાથી થાય ને સગપણુ ન થાય તો તેની શી દશા થાય ? તે કૃપા કરીને બતાવો ?

દીવાનજી—(આશ્ચર્ય પામીને) ત્યારે તો સર્વે વાંદાનેવાંદા મરી જવાના !

રાજા—એમ જ્યારે જે જે આશામી કાચી પડતી જાય તે તે આશામીઓના વંશજને પાસે પાંચ ગૈસાની જોગવાઈ થવાનો સંભવ નથી તો લોકો વાંદાને વાંદા ચરતા જાય તો થોડે મણે વરશે મુલકપણુ મેદાન થઈ જાય અને વેપારી સર્વે એક-દાહાડે લક્ષાદીતપતી હોય તો ખીજે દાહાડે કરજ થાય. જે આશામી ભાંગે તેના ઘરના કોઈ વેપાર પણુ ન કરી શકે. ને કાંઈ પુછ હોય તો પણુ પરદેશમાં લઈ જાય. અને પરદેશમાં પેદા કરે તો તે પણુ જુના લોચામાં ફસાઈ જવાના કારણથી દેશમાં ન લઈ આવે. અરે એવા જુના જુલમાત ભરેલા ધોરણથી હજારો દેશીઓ સ્વદેશમાં આવવાની આશા મુકીને પરદેશ ભટકે છે ! હું નજર ફેરવું છું તો પારકા મુલકોમાં જે મારી વસ્તી વસેછે તે સર્વે સ્વર્ગના જેવા સુખ ભોગવેછે. અને દેશમાં રહ્યા છે તેમને ખાવાને હશે તો પહેરવાને નહીં હોય તે સર્વે વાતવું કારણ શું ?

દીવાનજી—ત્યાંતો ચાર ચાર દીવાળાં કુંડે તે પણુ ઘોડા ગાડી ન મુકે. અને અહીં તો છેક નિરવંશ જવાનો. તે પણુ જો બહારગામ ચડીગયો તો છુટો થાયે ને ત્યાં સ્વતંત્ર થઈ જાય.

રાજા—ત્યારે, આપણે નાદારોને છુટકારો દઈયેતો સારું કે માહું ?

દીવાનજી—વળી એ કામ જે મોટી સરકારે દીધું વિચારોથી સ્થાપન કીધું છે તે માહું હોય? એતો સમુળગું સારું ને તેની સાથે મુદતી કાયદો પણ ત્રણ વર્ષનો હોય, ને વળી જો મીઠા પાણિની તજવીજ કરે તો ભાગીરથી જેવા કહેવાઈ જાઓ. અને વિધવા સ્ત્રીની આજીવીકાપણ તેના ધણીના લેહેણામાં જપત ન થાય તો જાણ્યા અજાણ્યા શંકરોથી સ્વદેશની પ્રજા નાશી પાસ થઈ છે તે સર્વે નિર્વિધને આવી પોતાના વતનમાં વસી શકે.

રાજા—જ્યારે એમં છે ત્યારે મને આગળથી કેમ ના ચેતાવ્યું?

દીવાનજી—એતો દુઃખે તેને વેણું નહાતું બાળક પણ રડે ત્યારે તેની મા ધવરાવે.

રાજા—(પ્રજાના લોકોને) સજ્જનો! તમે સર્વે હવે સુખે તમારે કામ કાજે જાઓ. ને તમે જે મહારા અને તમારા અર્થે લાભની વાત કહી તે સર્વે મારા ધ્યાનમાં રહીછે. જો તમારા દાહાડા સવળા હશે તો તે બધા કાયદા સુધરશે ને સર્વે સારું થશે ને હું હવે તેજ તજવીજમાં છું.

સર્વેમળી—મહારાજ ! હમારા દહાડા સવળા થવા કે અવળા જો વાતતો પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર અને ખીજ આપ નામદારના હાથમાં છે. હમારામાં તો એટલી મતી નથી. કે પોતાના હકો રાજમાંથી માગી શકીયે. અમે તો એક રેઢીયાળ માણસથી પણ થરથર ડરીયેછીયે મારે આપની અમ્રતની નીગા જો. ખ્યે છીયે.

રાજા—હે મારા પુત્રો ! હે મારા દેશી ! હે મારી પ્રજા ! મારા લાભને વાસ્તે કાયદા સુધારીશ. તેમાં કાંઈ તમારા ઉપર આ-
ભાર કરીશ નહીં. તમે સુખે રહેશો સારી રીતે ફળશો કુલશો
અને નીવિધને નિર્ભયપણે વરતશો તો મને આ લોકમાં લાભ,
સુખ, અને જશ મળશે અને પરલોકને વીધે પણ મારી
સારી ગતી થશે. પણ વિધવા સ્ત્રીના ધનવિષે તમે મને
શું કહેતા હતા તે ફરી કહો ?

સર્વેભળી—એક દેશીની ઉપર પાંચસોનું લહેણું હોય તેની
એક સ્ત્રીને બે નાહાનાં બચ્ચાં છે તેના ઘેરમાં વાસણુ
બૂધણુ વિગેરે ૪૦૦ ની મીલકત છે. તે વખતમાં તેને
ધણી ગુજરી જાય. તેનું પ્રયોજન કરે એટલામાં લેહેણુંદાર
ફરીયાદી કરી હુકમનામું મેળવી તેના ઉપર જપતી લાવે. તે
ફક્ત ૧૫ દીવસનો ખોરાક રહેવા દે. બાકી સર્વે મીલકત લઈ
જાય છે. ને વળી જ્યારે જ્યારે દેખે ત્યારે ત્યારે લઈ જવાનું
ધોરણુ ચાલે છે. ત્યારે વિધવા પોતાનું તથા બચ્ચાઓનું
ભરણુ પોશણુ કઈ આવકમાંથી કરશે ? ને તેને પેટ ભરવા
સારું માઠું કામ કરવાની ફરજ પડશે તેથી બાળહત્યાઓને
ઝર્મભાત થવાનો સંભવ થાશે તેનું પ્રાયશ્રીત કાણુને લાગશે ?

રાજા—જેના હાથમાં બાળખી છર્નસાફ દેવાની સત્તા છે છતાં
એવી એવી બારીક બાબતોની તંજવીજ ન કરે તેને (દીવા-
નજીને) તમે આ વાતનો શો જવાબ દોછો ? જે વિધવાની
મીલકત તેના ધણીના ઘેરમાં બેશવાથી ધણીના લહેણુંદાર
લઈ જાય તે વિધવા તથા તેનાં બચ્ચાં ગુજરાન કેવી રીતે
કરશે ?

દીવાનજી—મને તો તેનો રસ્તો કાંઈ સુજતો નથી. બાકી એ બાબતમાં વિચાર તો ખરેખર કરવાનો છે.

રાજા—(ગુસ્સે થઈને) બ્યારે ચાવા દુઃખોથી મારી સર્વે પ્રજા દેશ મુકી નાશી જશે ત્યારે તમે વિચાર કરશો કે તમારા હાથમાંથી બધી સત્તા જતી રહેશે ત્યારે વિચાર કરશો ? તમે શો વિચાર કરો છો ? તેની મને કાંઈ ખબર પડતી નથી. માટે હમણાંને હમણાં એક કૌન્સિલની નેમણુક કરો તેમાં દીર્ઘ વિચારવાળા દેશી અને પરદેશીઓને નીમીને દેશને અનુકુળ હોય તે કાયદા રાખો. ને પ્રતિકુળ જણાય તેને દૂર કરો.

દીવાનજી—નાદારોને છુટ્ટા દેવા મુદતી ધારે ત્રણ વર્ષનો કરવા. વિધવાઓ તથા બાળકોની આજીવીકાનો વિચાર કરવો, નેહરો બાંધી મીઠો મહેરામણ મંગાવવા ઇત્યાદિ સર્વે કામો દેશની આબાદી કરનારાં છે. પણ ફક્ત રાજ્યનું જીવન લહેણું પ્રજા ઉપર ધણું છે. તે ખોટું થઈ જાય તે સાફ હાથેલા સર્વે કામો અટકી પડ્યા છે ?

રાજા—રાજ્યનું લહેણું શીશી બાળતોનું છે ?

દીવાનજી—કોય પાસે જીના ધારા મુજબ ટકા વસુલ કરવાનું હશે. કોઈ ઉપર દંડનું હશે. કોય ઉપર ધન્યરા બાકીનું રહ્યું હશે. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

રાજા—તેઓ પાસેથી વસુલ કેમ નથી કરતા. ?

દીવાનજી—મહારાજ ! લોકો પાસે હોયતો તો ધણુએ ઠાવો મારી લઈ આવીયે પણ જેના ઘેરમાં શેર લોટ આવ્યાને ન

હોય તેની પાસેથી શું લઈએ ? એવાઓને પણ નોટીશો તો વારંવાર કરીયે છીયે. પણ આવો ન મળે ત્યાં શો ઉપાય ?

રાજા—તમારા જીના લેહેણાની દરરોજ નોટીશો મોસલોના બચ્ચી મહારો મુલક શાવ ખાલી અને કંગાલ થઈ ગયો છે. એવા એવા દુઃખો વેઠવાના બચ્ચી કેટલાયે વફાદાર સુદેશી દેશમાં પણ આવી શકતા નથી તે ત્યો પરદેશમાં જઈને લક્ષાધિપતી થઈ જાય છે. તોપણ દેશમાં આવી શકતા નથી. માનુના ખીજના મુલકમાં વશી પોતાની છાંદગી પુરી કરે છે. એથી અમોને બહુ તુકસાની થાય છે. મારે એ ખોટું લહેણું જેઓ પાસેથી વસુલ થઈ શકે તેઓની પાસેથી માસ છ ની અંદર વસુલ કરો. ને કંઝાલોને છુટકા આપી મુદતી કાયદા બાંધી મારી વફાદાર પ્રજાનું સારી રીતે પાલન કરો. ને બાહારે દુઃખી થતા સ્વદેશીઓના વીંછ ટાળી દેશમાં બોલાવો.

પ્રજા—(રાજાના મુખ્યકમળમાંથી અમૃતરૂપી નીકળતાં નીતીનાં વચનોથી પ્રજાના લોકો આનંદ પામીને આશિર્વાદ ગાય છે. અને કહે છે કે, હે મહારાજ ! ધન્ય છે તમેને ધન્ય છે, બહુ રહું વિચાર્યું, હવે તો ફક્ત ગાભેખની બાયડીનું અને કવિની ચોપડીઓ બેહજાર મફત લઈ મયા તેનો ગુણ અને પાડ સર્વે જાય છે, તેનો ઈન્સાફ કરો તો મોટી મેહેરબાની.

રાજા—બહુ સાર, હાલ મને ઘણી તસ્દી પોત્તી છે એટલે બંને કામ મુલતવી રાખવામાં આવે છે, વળી આગળ જતાં જોઈ લઈશું.

પ્રજા—(બધા મળી) બહુ સારૂ મહારાજ, તમારો જય થાઓ
અસ્તુ અસ્તુ શબ્દ ઉચારીને ગાય છે.

ગરબી.

(જય જય જગદંબે જયકારી—એ રાગ.)

જય જય જન પાલક જશકારી,
અતિ ઉત્તમ રીત તમારી, જય જય જન પાલક—ટેક.
મન ગંગા જળ જેવું નિરમળ,
દિલના સાગર બહુ બુદ્ધી બળ ;
ગુણ સંપન્ન શાણા જ્ઞાન સકળ,
એવા ઉત્તમ અધિકારી. જય જય જન પાલક. ૧

આ રાજ રીત ફૂંડી તાહારી,
ધનસાર અદલતી કરનારી ;
તે પર જાને લાગે ખારી,
બધ દુઃખ સંકટ હરનારી. જય જય જન પાલક. ૨

જે ધારામાંય હતી ખામી,
તે સોંધી કહાડી તે સ્વામી ;
જેથી રૈયત સહુ સુખ પામી,
એ ઉત્તમ વાત ગિયારી. જય જય જન પાલક. ૩

જે નેકનામ નીતિવાળા,
મહા નીચ કુટીલને હણનારા;
તે પ્રાણ થકી લાગે ખારા,
સજ્જન જનનાં સુખકારી જય જય જન પાલક. ૪

જે જગત તાણું રૂડું ચાહાશે,
તેને પણ બહુ રૂડું થાશે;
યશકીર્તિને ધન કમાવશે,
એવી છે અટકળ મહારી. જય જય જન પાલક. ૫

જે સ્વતંત્રતા સૈને બક્ષે,
તે આપ સ્વતંત્ર થઇ બક્ષે;
જગમાં પણ તે જાણું ટકસે,
હું કહું છું સમય વિચારી. જય જય જન પાલક. ૬

જે અદલ ન્યાય હરનીશ કરશે,
એક રાંક તવંગર સમ ગણશે,
જુલમીને ઝટ પટકી હણશે;
તેની કીર્તિ ગવાસે સારી. જય જય જન પાલક. ૭

જે માઠી સોબતમાં ફસસે,
તે ઉપર લોક સકલ હસસે;
મેહ હાથ પછી તે જન ધસશે,
તેને કેમ શકશું વારી જય જય જન પાલક. ૮

જે રાજમિત્રની જશકારી,
સીખામણ સુણસે નરનારી;
તે સુખે વરતસે સંસારી,
બીમો કહે અનુભવ સારી જય જય જન પાલક. ૯

સમાપ્ત.

